

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 904:73(497.5 Biskupija)
Autorski pregled / Autor's Review

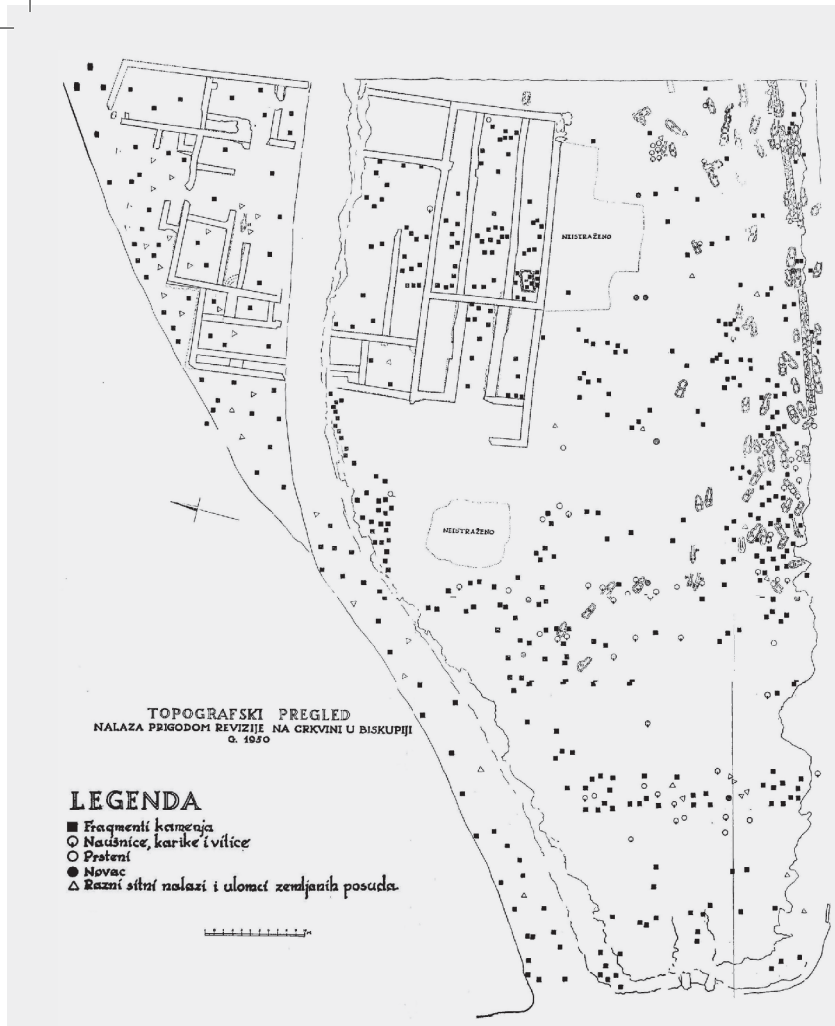
Ante JURČEVIĆ
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b. b.
HR - 21000 Split
antejurcevic72@gmail.com

O klesarskim radionicama koje su djelovale na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina*

On the stone carving workshops which were
active at site Crkvina in Biskupija near Knin

Autor na temelju uvida u ukupan fundus skulpture koja potječe s Crkvine u Biskupiji, te pregledom svih relevantnih radova koji su se bavili ovom problematikom, pretpostavlja da je na Crkvini djelovalo najmanje šest klesarskih radionica. Također komparativnom analizom stilskih, likovnih i morfoloških karakteristika skulpture koju su izradile već prepoznate radionice nadopunjuje njihov opus na ovome lokalitetu te na kraju predlaže novi kronološki redoslijed izmjena crkvenog namještaja.

Ključne riječi: Crkvina u Biskupiji, Gornji Koljani, Galovac, klesarske radionice, Radionica Majstora koljanskog pluteja, Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira, Anepigrafska ili radionica koja je izradila ambon, Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, Radionica koja je izradila zabat s likom Bogorodice

sl. 1. Topografski pregled nalaza u vrijeme revizije na Crkvini u Biskupiji, 1950. godine (prema: S. Gunjača).

U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pohranjena su i inventirana 1133 ulomka predromaničke skulpture s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina. Najviše ulomaka pripada dijelovima crkvenog namještaja (oltarnim ogradama, ambonima, kamenicama za blagoslovljenu vodu), a u manjem broju sačuvali su se i ukrašeni dijelovi arhitekture (dovratnici, nadvratnici i tranzene). Broj ulomaka je bio puno veći jer danas cjeloviti, odnosno rekonstruirani zabati, arhitravi, kapiteli i pluteji spojeni su od najmanje dva do devedeset ulomaka (kao u slučaju ranoromaničkog četverostranog ciborija) te imaju jedan zajednički inventarni broj¹. Za većinu njih ne znamo okolnosti pronalaska osim da potječu s Crkvine. Detaljan historijat istraživanja donosi S. Gunjača u radu: *Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950*². Prilikom te revizije i sam Gunjača je pronašao preko 500 kamenih fragmenata predromaničkog crkvenog namještaja te je precizno označio mjesta njihovog pronalaska na tlocrtnom prikazu istražene površine (sl. 1).

Disperzija kamenih ulomaka na Gunjačinu tlocrtu zapravo potvrđuje Marunove navode da se *lijepe ornamentalne i epigrafičke komade nalazilo posvuda gdje god se kopalo...* Stoga, barem što se

tiče skulpture, Marunu se ne može zamjerati zbog njegove „nestručnosti“ u istraživanju lokaliteta³. Naime, zbog ovakve rasprostranjenosti kamenih ulomaka nije bilo moguće utvrditi međusobne stratigrafske odnose kojima bi se ustanovio kronološki redoslijed izmjena oltarnih ograda unutar trobrodne bazilike sv. Marije. Ipak, dragocjeni podatci o položaju oltarne ograde i o podnici unutar svetišta zauvijek su izgubljeni⁴. Na njih je Marun naišao vjerojatno tijekom prve kampanje kada je *u malo dana srčanog rada...*⁵ istražio veći dio kasnosrednjovjekovne (?) crkve sv. Luke, čiji su vanjski zidovi nasjeli na sjeverne i južne pilone srednjeg broda trobrodne bazilike sv. Marije. Podnica u ostalim brodovima uništena je tijekom kampanja iz 1892. godine⁶. Na ovaj je problem upozorio i S. Gunjača koji je tijekom revizije, na dnu sonde, pronašao postolje oltarne ograde koje je Marun odbacio nakon što ga je izvadio iz podnice crkve⁷. Nalaze skulptura iz prve Marunove istraživačke kampanje 1886. godine objavio je S. Zlatović 1887. godine⁸ (sl. 2), a od F. Bulića (1888. godine)⁹, preko F. Radića¹⁰, Lj. Karamana¹¹, S. Gunjače¹², I. Petriciolia¹³, V. Delonga¹⁴, N. Jakšića, A. Miloševića¹⁵ i P. Vežića¹⁶, pa do danas oni su tema mnogih stručnih i znanstvenih rasprava.

Važnu prekretnicu u proučavanju skulpture i jasniji uvid u kronološku podjelu klesarskih radionica koje su djelovale na Crkvini, iznio je N. Jakšić¹⁷. On je stilskom analizom dvanaest zabata izdvojio četiri klesarske radionice te ih razvrstao ovim kronološkim redom:

1. *Anepigrafska ili radionica koja je izradila ambon*
2. *Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira*
3. *Radionica Majstora koljanskog pluteja*
4. *Radionica koja je izradila zabat s likom Bogorodice*

Gotovo svi autori koji su se kasnije bavili ovom problematikom prihvatili su navedene vremenske odrednice tipološki jasno izdvojenih radionica. Jedino se Belošević, u svom radu iz 1993. godine¹⁸, analizirajući skulpturu s Crkvine u Galovcu, nije složio s Jakšićevom datacijom (*Radionice*) *Majstora koljanskog pluteja*, nego je skulpturu ove radionice datirao na početak 9. stoljeća. Međutim, nešto kasnije (1996. godine) i on je vremenski proširio njezino djelovanje kroz cijelo 9. stoljeće¹⁹. Nakon toga i Jakšić korigira svoju podjelu skulpture, odnosno klesarskih radionica s Crkvine u Biskupiji, te

2000. godine u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* donosi novi kronološki redosljed koji izgleda ovako²⁰:

1. Radionica Majstora koljanskog pluteja
2. Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira
3. Radionica koja je izradila ambon (anepigrafska)
4. Radionica koja je izradila zabat s likom Bogorodice

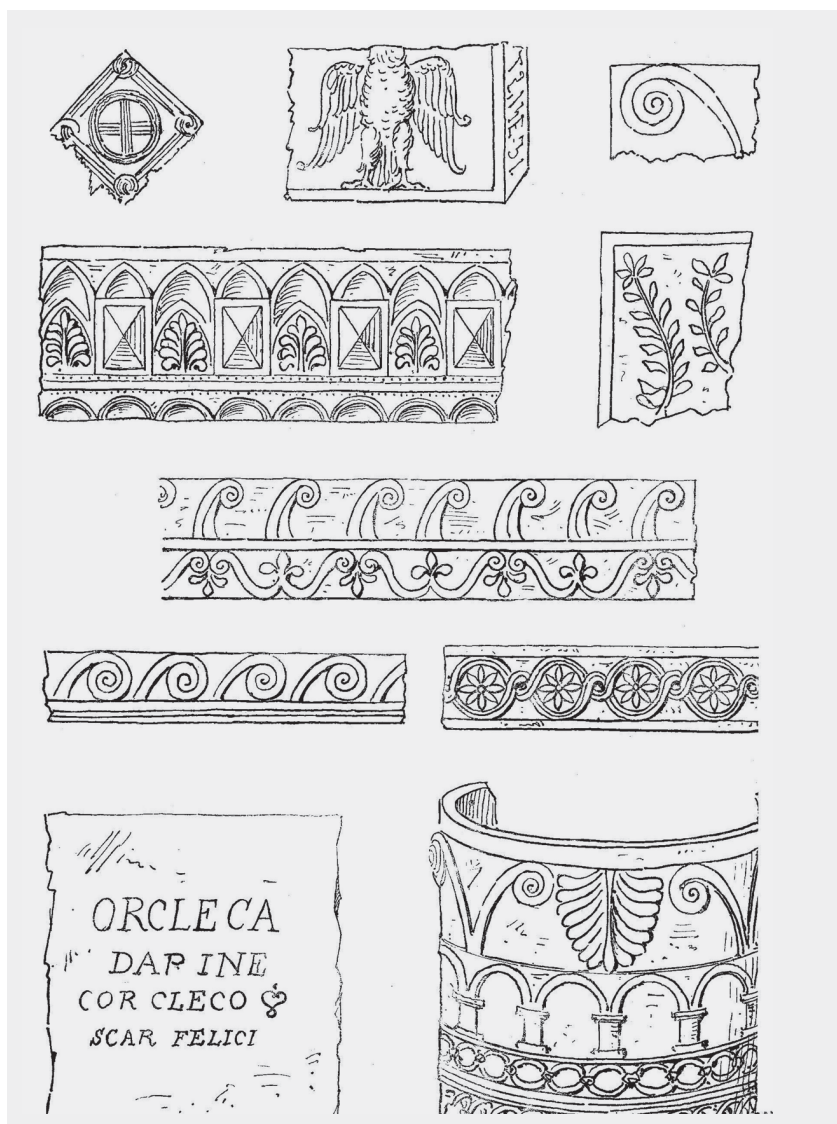
Radionica Majstora koljanskog pluteja je datirana prema sarkofagu s hipokampima u sredinu 9. stoljeća²¹.

Zatim u katalogu *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti* (2006.) Jakšić Radionicu ili Majstora koljanskog pluteja datira u rano 9. stoljeće²², a u istom katalogu nalaze iz sarkofaga s hipokampima (sarkofag nije reupotrebljen) datira u drugu polovinu 9. stoljeća²³.

I. Josipović, pišući o skulpturi *Majstora koljanskog pluteja* 2011. godine, pretpostavlja da je on djelovao sredinom ili krajem 9. stoljeća²⁴, da bi nešto kasnije, 2013. godine, u doktorskoj disertaciji korigirao svoje mišljenje te pretpostavio da je djelovao u drugom ili trećem desetljeću 9. stoljeća²⁵.

Za razliku od (*Radionice*) *Majstora koljanskog pluteja*, autori koji su se bavili klesarskom produkcijom *Dvorske radionice iz vremena kneza Branimira*, na temelju komparacije stilskih i morfoloških karakteristika suglasni su oko atribucije gotovo svih poznatih primjeraka skulptura ove radionice, kao i oko određivanja njezinog kronološkog djelovanja²⁶. Nešto složenija je situacija s klesarskom produkcijom koja se pripisuje *Radionici koja je izradila ambon (anepigrafska)*, a kronološki je određena kao treća faza²⁷. Na temelju najnovijih radova I. Josipovića i N. Jakšića skulptura ove radionice pripisana je *Benediktinskoj klesarskoj radionici koja je djelovala u vrijeme kneževa Branimira i Muncimira*²⁸, pa je samim tim od jedne izolirane klesarske i radioničke produkcije stavljena u kontekst skulpture koja je zastupljena na širokom području Hrvatske Kneževine i gradskim centrima na moru²⁹.

Četvrta promjena crkvenog namještaja pripisuje se *Radionici koja je izradila zabat s Bogorodicom*³⁰. Jakšić je rad ove radionice, osim na Crkvini u Biskupiji, prepoznao i na skulpturi s kninske tvrđave, na skulpturi iz Plavna te na zabatu sa Sustipana u Splitu i nazvao je *Romanička radionica iz Knina* te je okvirno datirao od 1076. do 1089. godine³¹.

sl. 2. Nalazi skulptura s Crkvine u Biskupiji iz zadnjih desetljeća 9. stoljeća (prema: S. Zlatović).

Petricioli se slaže da je zabat s Bogorodicom izradila *Romanička radionica iz Knina*, no također smatra da je u zadnjoj velikoj obnovi bazilike sv. Marije u Biskupiji sudjelovala i *Zadarsko-kninska radionica* koja je izradila četverostrani ciborij i tranzenu s Bogorodicom i evanđelistima te ih uspo-ređuje s ljudskim likovima na pluteju iz Sv. Lovre u Zadru i datira rad ove radionice između 1078. i 1086. godine³². Jakšić u potpunosti prihvaća Petriciolijevo mišljenje³³.

Dakle, prema navedenim autorima u bazilici sv. Marije u Biskupiji se crkveni namještaj mijenjao četiri puta, a u tim promjenama je sudjelovalo pet radionica:

1. od oko 820. do 892. godine – *Radionica Majstora koljanskog pluteja*

2. od 879. do 892. godine – *Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira*

3. od 820. do 895. godine – *Anepigrafska ili Radionica koja je izradila ambon* (prema Josipoviću i Jakšiću *Benediktinska klesarska radionica koja je djelovala u vrijeme kneza Branimira*)

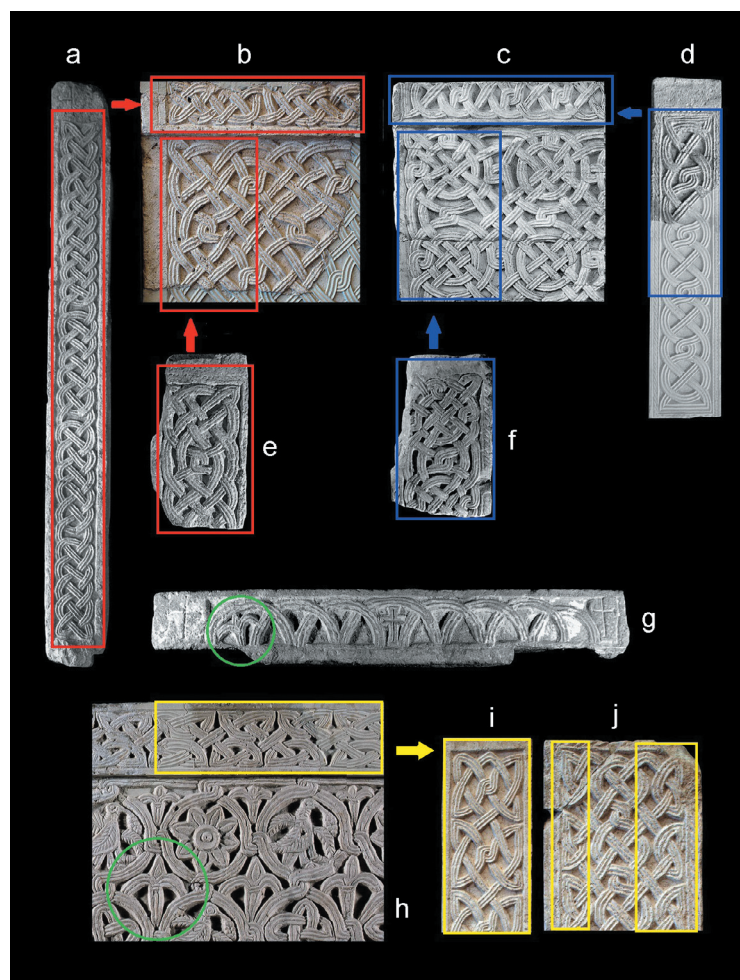
4. oko 1078. godine – *Kninska romanička radionica i Zadarsko-kninska radionica.*

U daljnjem tekstu ću se opširnije osvrnuti na skulpture koje su izradile *Radionica Majstora koljanskog pluteja*, *Anepigrafska ili Radionica koja je izradila ambon*, *Kninsko-romanička* te *Zadarsko-kninska*, dok ću *Dvorskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira* posvetiti manje pozornosti jer smatram da je problematika vezana uz stilske karakteristike, rasprostranjenost i kronologiju usuglašena kod svih autora koji su se njome bavili³⁴. Također ću navesti i dijelove skulptura za koje smatram da ne pripadaju niti jednoj od navedenih radioničkih produkcija. Promatrajući vremenski kontekst promjena crkvenog namještaja unutar crkve sv. Marije na Crkvini, primijetit ćemo da se on podudara s razdobljem vladavine (od početka do kraja) vladara iz narodne dinastije. Stoga se nameće pitanje je li moguće, s obzirom na važnost lokaliteta, da su dva puta, krajem 9. i krajem 11. stoljeća djelovale po dvije klesarske radionice istovremeno, a tek jedna početkom 9. stoljeća ili je možda redoslijed izmjena crkvenog namještaja nešto drukčije raspoređen.

Radionica Majstora koljanskog pluteja

U radu *Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina* obradio sam cjelokupni korpus skulpture pronađene na Crkvini u Gornjim Koljanima, te sam, na temelju dosad atribuiranih primjeka, izdvojio nekoliko novih elemenata crkvenog namještaja i pripisao ih *Radionici Majstora koljanskog pluteja*. Također sam iznio pretpostavku da je ista radionica prva izradila skulpturu i trobrodnu baziliku (bez narteksa) na Crkvini u Biskupiji i baziliku na Crkvini u Gornjim Koljanima te je datirao od oko 820. do 830. godine³⁵.

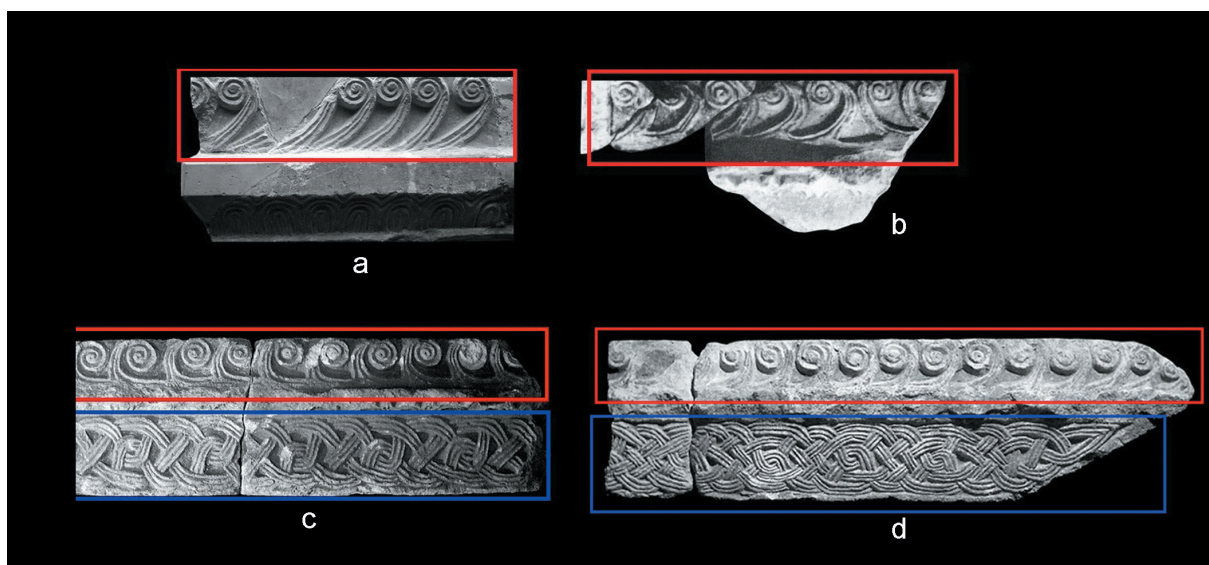
U istom sam radu, slijedeći autore koji su se bavili skulpturom ove radionice³⁶, primijetio da je jedna od njezinih osnovnih karakteristika korištenje određenog repertoara motiva koje kleše i komponira na specifičan način³⁷. Ta usklađena kombinacija prikazivanja motiva očituje se tako da se na jednom

sl. 3. Usporedba motiva na skulpturama koju je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Gornji Koljani – Crkvina (a, b, d, e, f, g, h, i, j) i Biskupija – Crkvina (c).

elementu oltarne ograde javlja jedan pojednostavljeni motiv kao glavni ukras, da bi potom taj isti motiv bio uklopljen u složenu kompoziciju dvaju ili više različitih motiva na nekom drugom elementu oltarne ograde. Ovaj princip se može primijetiti na svim elementima crkvenog namještaja koje je proizvela *Radionica Majstora koljanskog pluteja* (sl. 3).

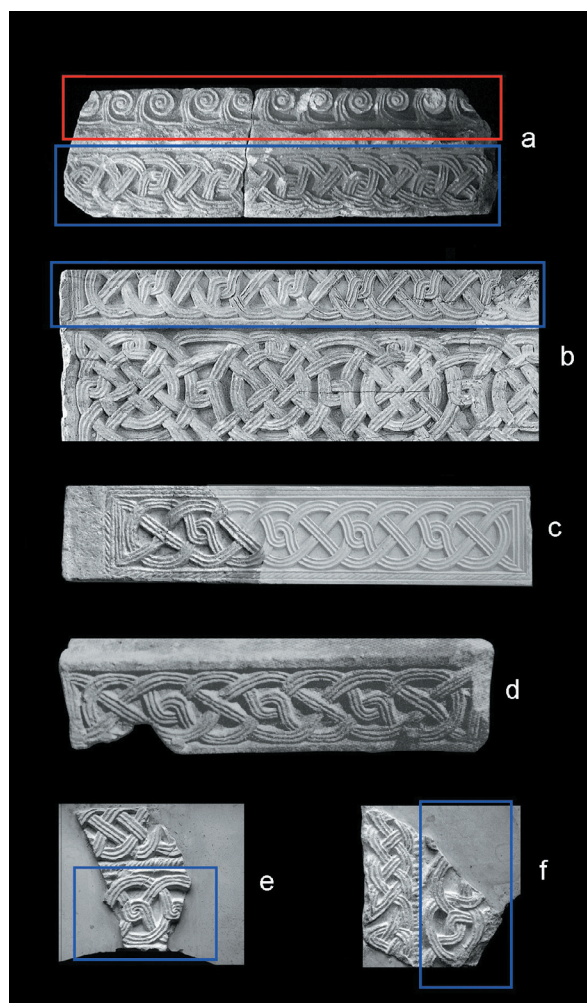
Zapravo, ovakav način prepoznavanja klesarskog opusa *Radionice Majstora koljanskog pluteja* nastavlja se na Jakšićeve postavke prema kojima je izdvojio pripadajuću joj skulpturu. On je, uspoređujući klesarsku obradu ornamenta na kapitelima, plutejima i pilastrima s Crkvine u Koljanima i s Crkvine u Biskupiji, izdvojio veći dio skulptura i arhitektonskih elemenata koje je pripisao ovoj radionici³⁸. Međutim, pišući o šesterostranom ciboriju s Crkvine u Biskupiji, navedeni je autor primijetio da: *...košara ovog ciborija ne odaje karakteristike*

sl. 4. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Biskupija – Crkvina (a) i Galovac – Crkvina (b, c, d).

rada majstora koljanskog pluteja, pa stoga s rezervom prihvaćam ovaj prijedlog rekonstrukcije. U svakom slučaju veza između kapitela i akroterija koju je Gunjača uspostavio na ovome ciboriju prihvatljiva je...³⁹. Smatram da je Jakšić došao do ovakvog zaključka jer se ornamentalni repertoar košare šesterostranog ciborija nije uklapao u dotad poznati opus *Majstora koljanskog pluteja*. Tek je nakon arheoloških istraživanja na Crkvini u Galovcu postalo jasno da *Radionica Majstora koljanskog pluteja* ima raznovrsniji repertoar ornamenta kojima je ukrašavala crkveni namještaj. Na temelju navedenog Belošević je ustvrdio da Gunjača nije pogriješio u rekonstrukciji šesterostranog ciborija jasno naglašavajući kako je svjestan činjenice da su stranice galovačkog ciborija neukrašene te da je jedna od osnovnih karakteristika rada *Majstora koljanskog pluteja* tzv. strah od praznog prostora⁴⁰. Međutim, sporni ornamenti, poput visokih kuka na trodijelnoj nozi s velikim zavojnicama, kojima su ukrašeni vijenci šesterostranih ciborija iz Biskupije i Galovca, mogu se dovesti u vezu s *Radionicom Majstora koljanskog pluteja* po istom principu kao i gore izdvojeni motivi na sl. br. 2⁴¹.

Kuke na visokoj trodijelnoj nozi, kakve se nalaze na vijencima navedenih ciborija (sl. 4a i 4b), slične su onima na dvjema gredama s Crkvine u Galovcu (sl. 4c i 4d)⁴². Ispod kuka na galovačkim gredama (sl. 4c i 4d) nalaze se ornamenti koji se mogu, prema načinu klesanja i komponiranja, povezati s onima koji se nalaze na skulpturi već pri-

sl. 5. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Galovac – Crkvina (a, d), Biskupija – Crkvina (b, e, f) i Gornji Koljani – Crkvina (c).

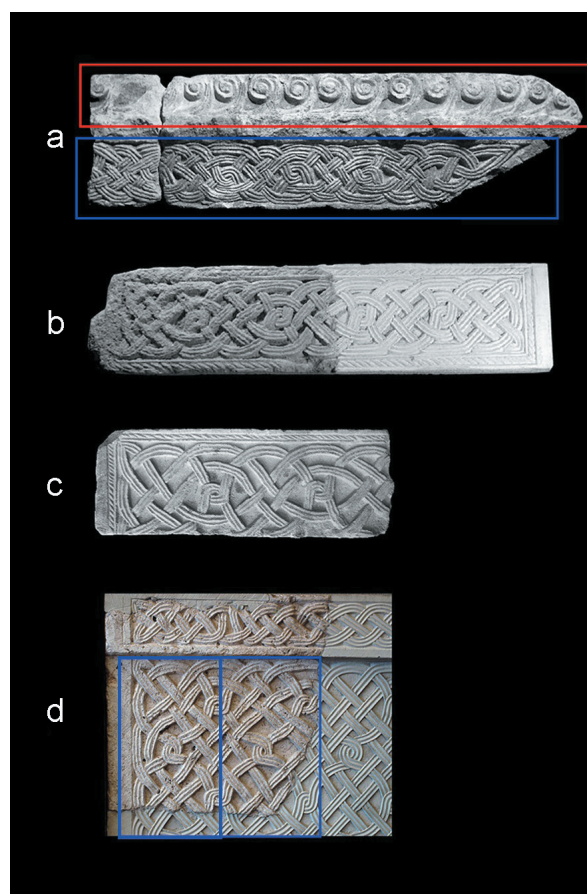
pisanoj *Radionici Majstora koljanskog pluteja*, a to su jednostruki (sl. 4c) ili dvostruki prepleti troprutih traka kroz i oko troprutih kružnica povezanih petljom (4d).

Motivi jednostrukog prepleta troprute trake koji se križaju unutar kružnice, a izvan nje, s gornje i donje strane, zaobilaze petlju, osim na galovačkoj gredi (sl. 4c i 5a), nalaze se na vijencu pluteja iz Biskupije (sl. 5b), pilastrima s Crkvine u Koljanima i Crkvine u Galovcu (sl. 5c i 5d) te uz lučni rub stranica šesterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji (sl. 5e i 5f).

Sličan ukras, klesan na isti način, ali nešto drukčije komponiran, nalazi se, osim na drugoj gredi iz Galovca (sl. 4d i 5a), na pilastru koji potječe s Crkvine u Koljanima, a pronađen je na Crkvi u Laktacu (sl. 6b), pilastru s Crkvine u Biskupiji (sl. 6c) te na donjem dijelu pluteja s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 6d).

Jedina razlika u navedenim primjerima je to što se ovdje (sl. 6) unutar kružnica isprepliću dvije dijagonalno postavljene trake te se stvara četverostruki preplet, a petlje između kružnica polukružno prate, s gornje i donje strane, po dvije trake (sl. 6).

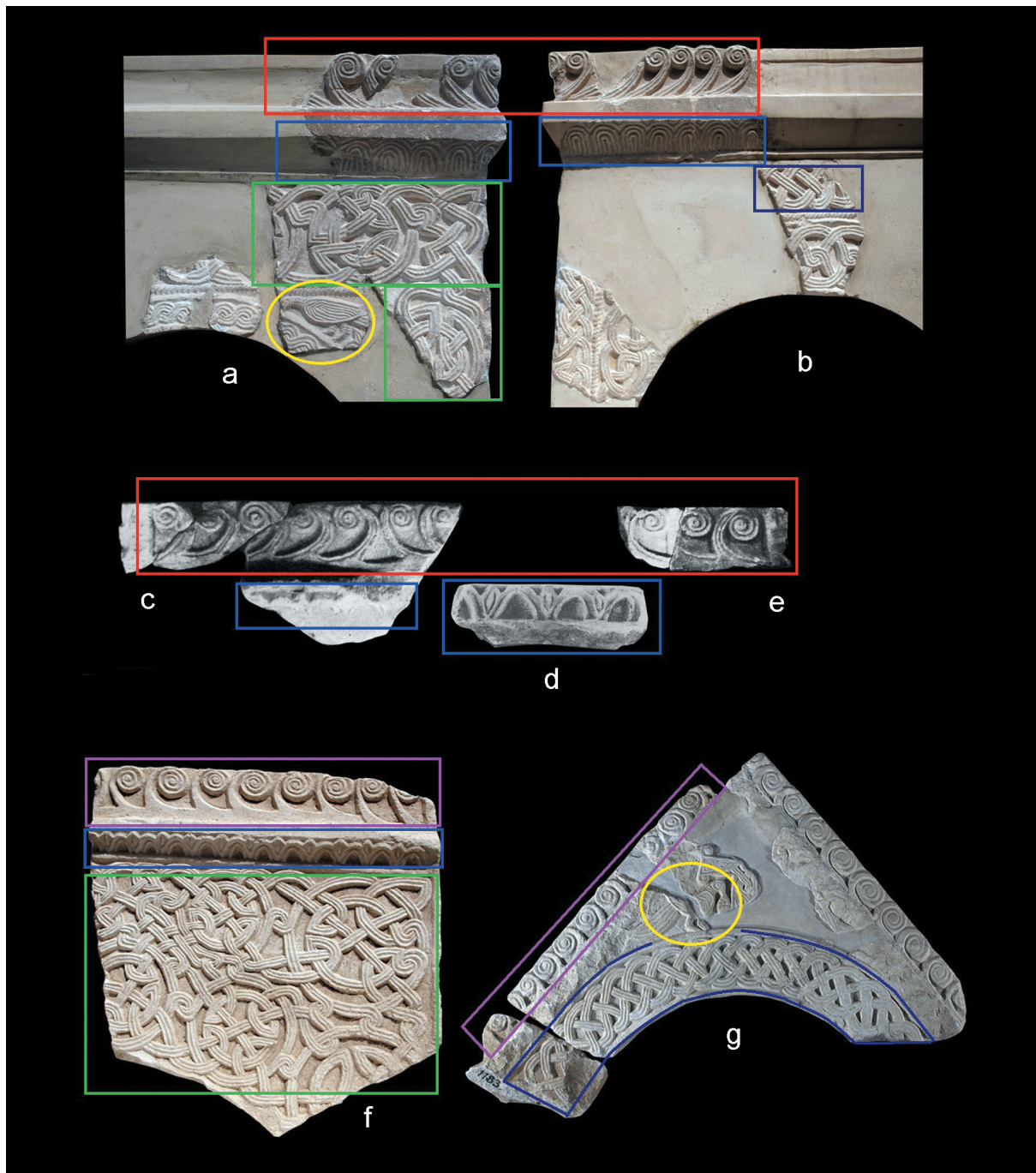
Kao posljednji ornamentalni primjer za atribuciju košare šesterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji ovoj radionici, može se navesti prikaz ptice koji je uklopljen na jednu od šest rekonstruiranih stranica ovog ciborija (sl. 7a). Trup i krila odstupaju od karakteristične klesarske sheme kojom ova radionica izrađuje ptice, ali su glava, oko, vrat i noge

sl. 6. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Galovac – Crkvina (a), Gornji Koljani – Crkvina (b, d) i Biskupija – Crkvina (c).

sl. 7. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Biskupija – Crkvina (a) i Gornji Koljani – Crkvina (b).

sl. 8. Usporedba motiva na skulptuama koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Biskupija – Crkvina (a, b, g), Galovac – Crkvina (c, d, e) i Rižinice (f).

isto obrađeni kao pticama na pluteju s Crkvine u Gornjim Koljanima ili na zabatima s Crkvine u Biskupiji. Najbliža analogija ptici s ciborija nalazi se na zabatu s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 7a i 7b).

Nakon analize skulpture i njezinih likovno-morfoloških karakteristika na stranicama šesterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji, mišljenja sam da se i ovaj dio crkvenog namještaja u potpunosti može pripisati *Radionici Majstora koljanskog pluteja*.

Premda ova radionica ne izrađuje i ne kombinira iste ornamente na identičan način (kao što to čine neke radionice o kojima ćemo kasnije govoriti), u prepoznavanju njezinog opusa pomaže nam brojnost skulpture pronađene na različitim lokalitetima, pa joj tako komparativnom analizom ukrašenih površina možemo pripisati određeni komad namještaja. Ovu tezu možemo potvrditi na svim elementima crkvenog namještaja te prepoznati i povezati likovno-morfološke karakteristike na gornjim (zabati,

grede, kapiteli, akroteriji) i donjim dijelovima (pilastri, pluteji) oltarnih ograda, na ostalim dijelovima crkvenog namještaja (kamenica za blagoslovljenu vodu) te ukrašenim dijelovima arhitekture (nad vratnik, dovratnici), pa čak i onda kada se na prvi pogled čini da ti dijelovi namještaja nemaju ništa zajedničko, kao u slučaju stranica šesterostranih ciborija s Crkvine u Biskupiji (sl. 8a i 8b), Crkvine u Galovcu (8c, 8d i 8e) i jedne stranice četverostranog ciborija s Rižinica (sl. 8f)⁴³.

Na biskupijskom su donji dijelovi stranica ukrašeni po principu *horror vacui* te su istaknutim profilacijama i tordiranim užetom podijeljeni na ukrasne pojaseve unutar kojih su dekorirani različitim kombinacijama beskrajnih prepleta troprutih traka i pticama, dok je vijenac (koji čini jedno tijelo s donjim dijelom stranice) na vrhu ukrašen visokim kukama s trodijelnim donjim dijelom i kimatijem s plitkim trodijelnim arkadama. Stranice na galovačkom šesterostranom ciboriju ukrašene su na vrhu kukama s visokim trodijelnim donjim dijelovima, a kimatij reljefnim arkadama između kojih se nalazi list (ili je riječ o stiliziranom ljiljanovu cvijetu), dok su donji dijelovi stranica potpuno neukrašeni (sl. 8c, 8d i 8e). Stranica četverostranog ciborija iz Rižinica ukrašena je na vijencu kukama s nižim jednodijelnim donjim pojansom, a kimatij reljefnim arkadama između kojih se nalazi list, dok je prostor između kimatija i luka ispunjen beskrajnim prepletom troprute trake (sl. 8f)⁴⁴. Na samom početku rasprave na posredan način sam povezao trodijelne kuke sa stranica šesterostranih ciborija iz Galovca i Biskupije s *Radionicom Majstora koljanskog pluteja* (vidi sl. 4, 5 i 6). Međutim, kuke na stranici ciborija iz Rižinica su na niskoj jednodijelnoj nozi s velikim zavojnicama i nemaju sličnosti s galovačkim i biskupijskim, ali se mogu dovesti u vezu s već općeprihvaćenim karakterističnim kukama skulptura ove radionice. Takve su npr. na jednom zabatu iz Biskupije (sl. 8f i 8e)⁴⁵. Kimatij na biskupijskim stranicama ciborija (sl. 8a i 8b) potpuno je različit od onih s galovačkog ciborija i s onog iz Rižinica, ali kod ova dva posljednja potpuno je identičan (sl. 8d i 8f)⁴⁶. Donji dio stranice ciborija iz Rižinica ukrašen je gustim prepletom troprutih traka, kao i treći pojas na donjem dijelu stranice ciborija iz Biskupije (sl. 8a i 8f). Ostale ukrašene površine stranica šesterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji, poput ptice s drugog ukrasnog pojasa stranice ciborija na sl. 8a, već sam povezao s *Radionicom Majstora koljanskog pluteja* (vidi sl.

7), a na sl. 8g nalazi se još jedna analogija za ovaj primjer. Također i preplet uz rub luka stranice biskupijskog ciborija (sl. 8b) već sam analizirao (vidi sl. 5e i 5f), a ukras stranice na fotografiji 8b sličan je ukrasu koji se nalazi uz lučni dio zabata s Crkvine u Biskupiji (sl. 8g).

Ovom komparativnom analizom, uz atribuciju pojedinih dijelova namještaja, izdvojen je jedan novi ornament koji se nalazi na kimatiju stranica šesterostrane košare ciborija s Crkvine u Biskupiji (sl. 8a i 8b). On se potpuno razlikuje od svih ukrasa na kimatijima koje je izrađivala *Radionica Majstora koljanskog pluteja*, te je taj dio namještaja uglavnom ukrašen kao na primjerima iz Galovca ili s Rižinica.

O razlozima ovakvog odstupanja u prikazivanju određenog motiva možemo samo nagađati. Postoji mogućnost da se radi o novom klesaru (unutar iste manufakture), inspiraciji, neuspjelom pokušaju ili nečemu sličnom.

Unatoč navedenome, *Radionica Majstora koljanskog pluteja* zadržava klesarsku prepoznatljivost koja se može provjeriti na gore navedenim primjerima.

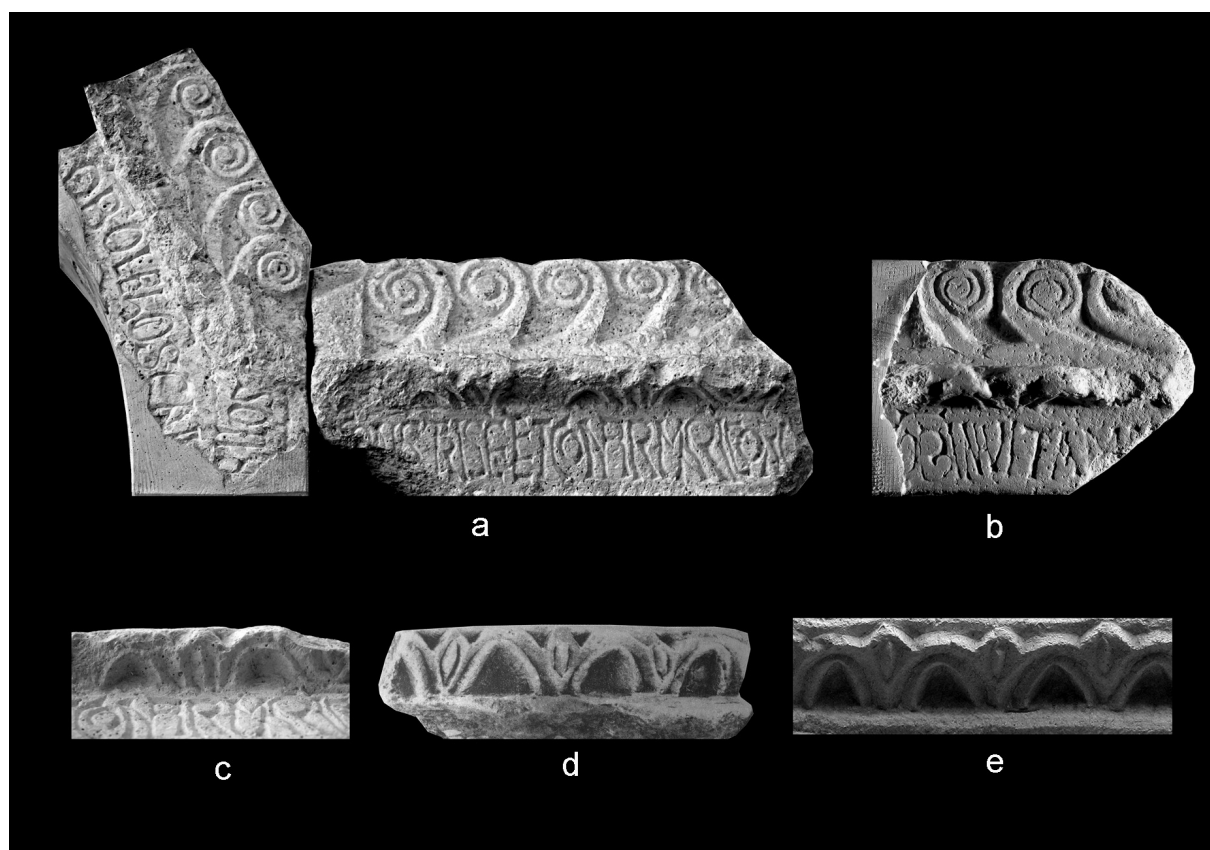
U novije vrijeme se skulpturom ove radionice bavio i I. Josipović, najprije 2010. godine te potom u svojoj doktorskoj disertaciji 2013. godine⁴⁷.

U radu iz 2010. godine Josipović se osvrće na deset ulomaka skulpture s Crkvine u Gornjim Koljanima, koje sam izdvojio kao djelo *Radionice Majstora koljanskog pluteja* (kat. br.: 2, 3, 4, 16, 17, 23, 26, 33, 34 i 35)⁴⁸. Navodi kako ti ulomci ne pripadaju ili se ne mogu sa sigurnošću pripisati ovoj radionici. Zatim, u doktorskom radu donekle korigira popis skulpture za koju smatra da ne pripada ovoj radionici te navodi samo primjerke pod brojevima 3, 4, 16, 17, 34 i 35⁴⁹.

S ovim pretpostavkama se ne slažem, što je već vidljivo u uvodnom dijelu teksta jer sam na fotografijama 3d i 2i, kao primjere za obradu određenih motiva, naveo dijelove skulpture za koje Josipović pretpostavlja da ne pripadaju *Radionici Majstora koljanskog pluteja*⁵⁰.

Pilastar s Crkvine u Gornjim Koljanima, osim na sl. 3d, nalazi se i na sl. 5c uz koju su navedeni i razlozi zbog kojih smatram da je proizvod ove radionice⁵¹.

Za dva ulomka greda s Crkvine u Gornjim Koljanima, koje prema Josipoviću ne pripadaju *Radionici Majstora koljanskog pluteja* (u navedenom

sl. 9. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Gornji Koljani – Crkvina (a, b, c, d), Galovac – Crkvina (e) i Rižinice (f).

katalogu br. 3 i 4)⁵², i dalje sam mišljenja da pripadaju navedenoj radionici te tu pretpostavku mogu nadopuniti novim argumentima (sl. 9b i 9c).

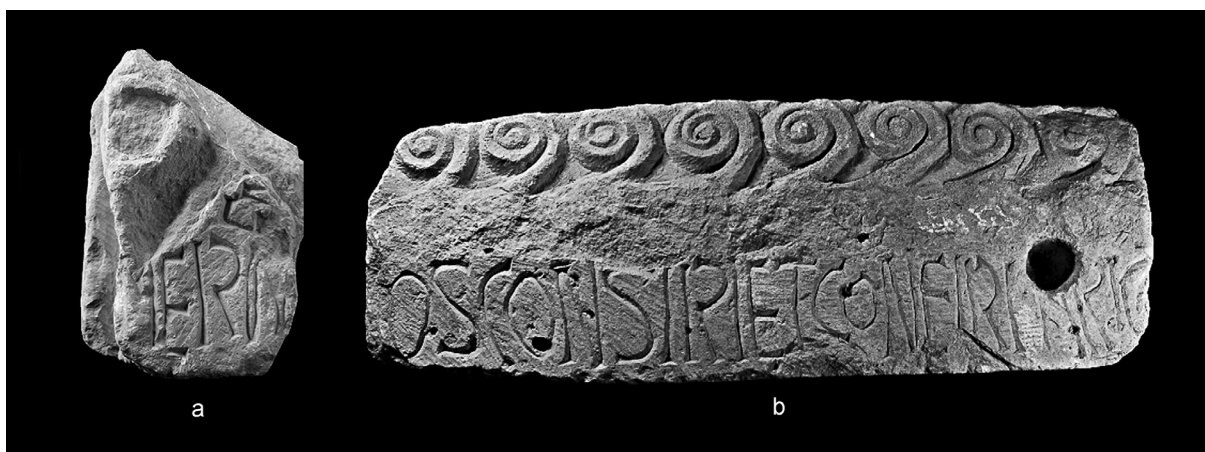
Usporedimo li način klesanja kuka na zabatu s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 9a)⁵³, veličinu zavojnica i način na koji su položene, uočit ćemo veliku sličnost s onima na analiziranim ulomcima greda (sl. 9b i 9c). Kimatij na obje grede (sl. 9b i 9d) jednak je kimatiju s Crkvine u Galovcu (sl. 9e, 8d) te kimatiju na stranici četverostranog ciborija iz Rižinica (sl. 9f i 8f)⁵⁴.

Redosljed ukrasnih pojasa, kuke – kimatij – natpisno polje, na zabatu (gdje se slabo sačuvao) i na gredama također ostavlja dojam jedinstvene cjeline (sl. 9a, 9b i 9c). Za ulomak zabata (sl. 10a) koji je oštećen sa svih strana Josipović najprije navodi da nije rad *Radionice Majstora koljanskog pluteja*, a u doktorskoj disertaciji ističe da zbog njegove oštećenosti *prosudbe o njegovoj pripadnosti bilo kojoj likovno-morfološkoj cjelini nije moguće pouzdano donositi*⁵⁵.

Na ulomku su se cjelovito sačuvala dva slova *E* i *R* (sl. 10a). Slovo *R* je toliko specifično klesano

da se jasno prepoznaje i na ulomku grede (sl. 10b) i to dva puta, a na mjestu gdje se pojavljuje treći put, greda je oštećena. Greda uz natpis, na najgornjem pojasu sadrži i dekorativne elemente za koje pretpostavljam da pripadaju produkciji *Radionice Majstora koljanskog pluteja* (sl. 10b).

Na temelju navedenog zaključio sam da se i ulomak zabata može pripisati istoj radionici kao i greda. Natpisno polje na ulomku zabata, kao ni na ulomku grede, nije preklesano. Stoga pretpostavljam da je za likovno-morfološku analizu ili prepoznavanje rukopisa nekog klesara važno uočiti pravilnosti koje se ponavljaju, bilo da je riječ o klesanju kuka na gredama, ptica na zabatima, pletera na plutejima ili slova na bilo kojem dijelu predromaničke skulpture. Nažalost, na ovome su se zabatu sačuvala samo dva slova, ali i ona su sasvim dovoljna za komparaciju s istima na gredi i pretpostavku da su se oba ulomka nalazila na istoj oltarnoj ogradi. Na temelju grede, na kojoj su se uz natpis sačuvali još i dekorativni elementi, može se pretpostaviti kojoj su radioničkoj produkciji spomenuti ulomci pripadali⁵⁶.

sl. 10. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta Gornji Koljani – Crkvina (a. ulomak zabata, b. ulomak grede).

Za još tri primjerka skulpture s Crkvine u Biskupiji nisu mi poznate nove analogije, osim onih koje sam iznio u navedenom radu, ali pretpostavljam da su dovoljne za raspravu o njihovoj pripadnosti⁵⁷.

Smatram kako treba navesti i Josipovićeve mišljenja o zastupljenosti skulpture *Majstora koljanskog pluteja* na području Hrvatske Kneževine. U radu iz 2010. godine on navodi da je radionica zastupljena na samo tri lokaliteta (Biskupija, Koljani, Galovac)⁵⁸, zatim u doktorskoj disertaciji iz 2013. godine, uz spomenuta tri lokaliteta, navodi i lokalitet Rižinice na kojem je u međuvremenu pronađena srodna skulptura⁵⁹. S Josipovićevom pretpostavkom se ne bih složio jer je još Bulić 1888. godine, objavljujući skulpturu s Crkvine u Biskupiji, donio i ulomak koji pripada *Radionici Majstora koljanskog pluteja*, a pronađen je na Kapitolu kod Knina⁶⁰. Uz ulomak s Kapitula T. Burić donosi još tri ulomka skulptura iste radioničke produkcije⁶¹. Za dva od potonjih utvrđeno je da potječu iz Knina⁶². Greda oltarne ograde s imenom župana Ivana, pronađena u Uzdojlu kod Knina, stilski se u potpunosti podudara s gredama kakve izrađuje *Radionica Majstora koljanskog pluteja*, a objavljujvana je u više navrata⁶³. Prema tome, do 2010. godine bilo je poznato šest lokaliteta na kojima je zastupljena skulptura *Radionice Majstora koljanskog pluteja*.

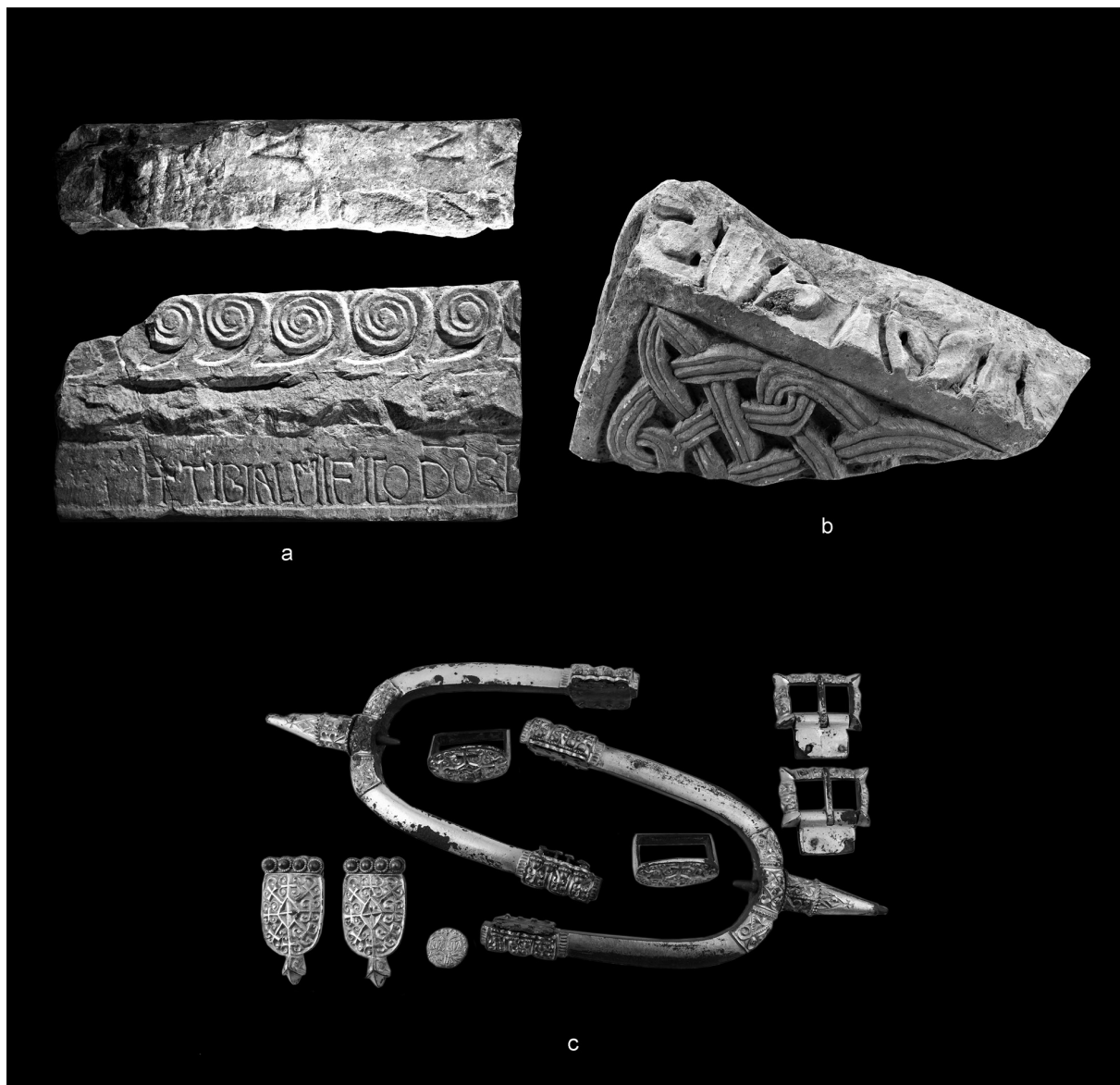
Dodamo li navedenoj skupini lokaliteta i nalaze s Rižinice iz 2011. godine⁶⁴, jasno je da je riječ o lokalitetima s kojih potječu najznačajniji nalazi iz vremena ranosrednjovjekovne hrvatske države⁶⁵. Stoga nije zanemariv podatak radi li se o sedam ili o tri, odnosno četiri lokaliteta na kojima je djelovala ova radionica, osobito ako imamo u vidu Jakšićevu

pretpostavku da *Majstora koljanskog pluteja* treba smatrati vladarevim majstorom koji je djelovao na vladarskim posjedima⁶⁶. Na temelju navedenog pretpostavljam da je *Radionica Majstora koljanskog pluteja* djelovala na vladarskim lokalitetima te da je u službi vladara obnavljala ili gradila crkve te izrađivala kamene namještaj za njih. Za datiranje radionice iznio sam dva argumenta. Prvi je da je ona jedina od svih radionica, koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji, koristila antičke spomenike kao građu za izradu oltarne ograde⁶⁷. Zbog toga i ovdje donosim dva ulomka koja sadrže ostatke antičke skulpture – ulomak grede oltarne ograde s Crkvine u Biskupiji (sl. 11a) i ulomak pluteja iz Gornjih Koljana (sl. 11b). Biskupijski ulomak ima na gornjem ravnom dijelu vidljive ostatke antičkog natpisa, dok su na koljanskom ulomku s donje strane sačuvane palmete nekog antičkog reljefa.

Drugi argument su nalazi iz sarkofaga s hipokampima s Crkvine u Biskupiji (sl. 11c).

Sarkofag je izrađen od dijelova antičke arhitekture, a Jakšić ga je usporedio sa sličnim sarkofagom s Crkvine u Galovcu, te ih je s pravom pripisao *Majstoru koljanskog pluteja*⁶⁸. Međutim, u galovačkom sarkofagu nije bilo nalaza, dok su u biskupijskom pronađene pozlaćene ostruge s garniturom za zakopčavanje i bizantski zlatni solid Konstantina V. i Lava IV. Za ove nalaze pretpostavljam da su mogli doći u Biskupiju u vrijeme najintenzivnijih odnosa Hrvatske Kneževine i Franačkog Carstva, tj. u vrijeme kneza Borne koji je kao franački saveznik sudjelovao u ratovima s Ljudevitom Posavskim i boravio na dvoru Ludovika Pobožnoga⁶⁹.

Dakle, zbog navedenih razloga pretpostavljam

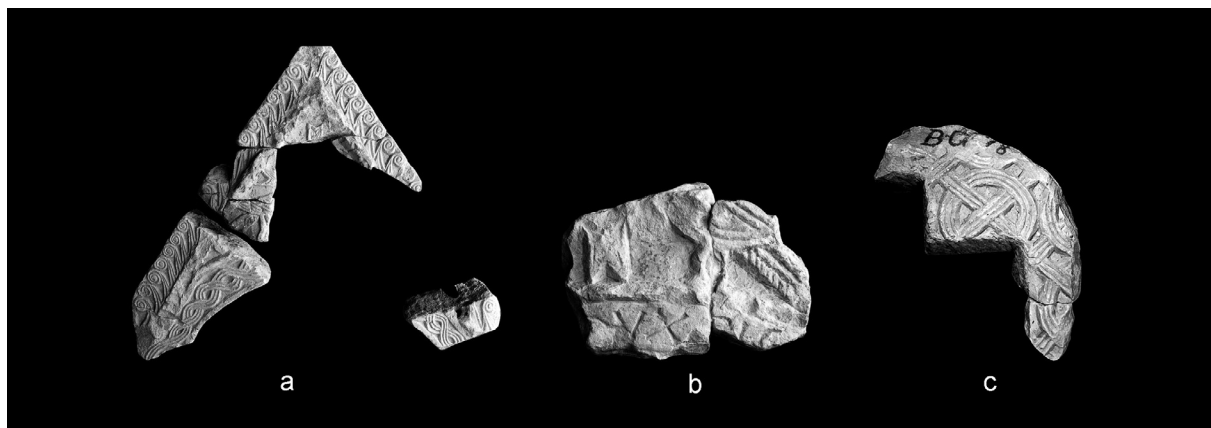

sl. 11. Ostaci antičkih ornamenata na skulpturama *Radionica Majstora koljanskog pluteja* s lokaliteta: Biskupija – Crkvina (a), Gornji Koljani – Crkvina (b), Biskupija – Crkvina, ostruge iz sarkofaga (c).

da je *Radionica Majstora koljanskog pluteja* prva klesarska radionica koja je djelovala na lokalitetu Crkvina u Biskupiji⁷⁰, a razdoblje u kojem je djelovala ujedno je i vrijeme početka sustavnog pokršćavanja koje su u Hrvatskoj provodili franački misionari.

Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira

Druga promjena oltarne ograde dogodila se za vladavine kneza Branimira (879. – 892.). Tu je ogradu izradila *Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira* (sl. 12a, 12b i 12c). Radionica je stilski i kronološki definirana te se skulptura ove faze

sl. 12. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira* s lokaliteta Biskupija – Crkvina (a, b, c).

s Crkvine u Biskupiji relativno lako može izdvojiti međusobnom komparacijom skulptura s navedenog lokaliteta, kao i usporedbom sa skulpturama drugih lokaliteta. Stoga smatram da nije potrebno ponovo iznositi već poznate komparacije i spoznaje o ovoj radionici⁷¹.

Važno je naglasiti da je u Biskupiji, osim na Crkvini, skulptura *Dvorske radionice* zastupljena na još tri lokaliteta: na Lopuskoj glavici, na Bukorovića podvornicama te uz crkvu sv. Trojice ispod koje se, prema pretpostavkama, nalazila ranija predromanička građevina⁷². Također, kao uvod u sljedeću radioničku produkciju treba navesti da je skulptura druge radionice iz vremena kneza Branimira, *Benediktinske klesarske radionice*, zastupljena u Biskupiji na lokalitetima Lopuska glavica, Stupovi i Bukorovića podvornica, a odnedavno je prepoznata i na Crkvini⁷³.

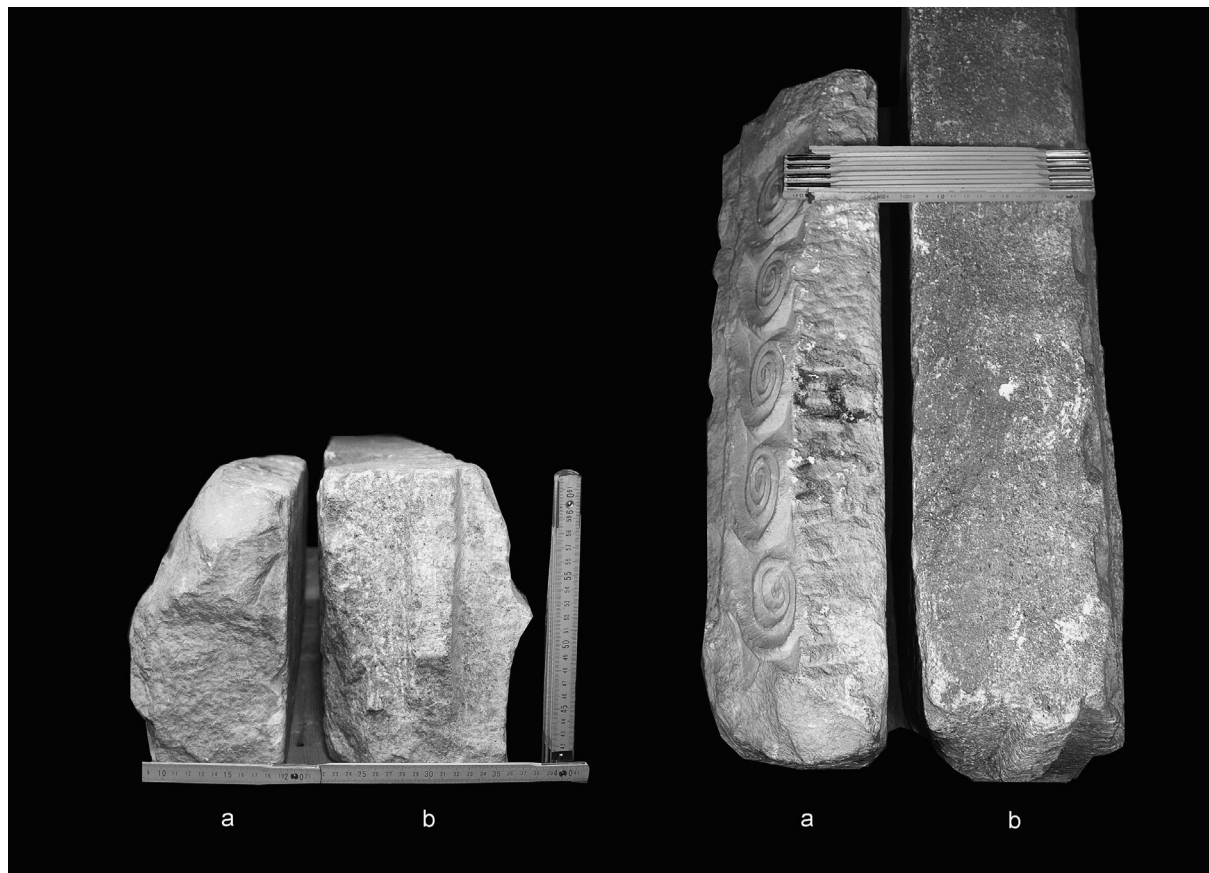
Radionica koja je izradila ambon ili anepigrafska

Uvod u raspravu o ovoj radionici najbolje je započeti najnovijim radom N. Jakšića koji donosi dvije vrlo važne pretpostavke o skulpturi s Crkvine

u Biskupiji⁷⁴. Prva pretpostavka nastoji pokazati da većina predromaničke skulpture, koja je pronađena na Uzdojlu kod Knina, potječe s Crkvine u Biskupiji, uključujući i najvažniji nalaz – gredu i zabat s imenom kneza Muncimira. Druga pretpostavka se odnosi na to da se skulptura koju je izradila *Anepigrafska radionica* ili *Radionica koja je izradila ambon s rozetama* može pripisati produkciji *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.

Analizu skulpture započinje s gredom na kojoj se nalazi natpis župana Ivana te na temelju ranijih spoznaja zaključuje da je ona donesena s Crkvine u Biskupiji⁷⁵, a malo zatim dodaje (komentirajući istu gredu): *ne samo što se poznaje kao klesarija Majstora koljanskog pluteja koji je klesao jednu od oltarnih ograda na Crkvini nego je i dimenzijama usklađena s ulomcima tamo pronađenih greda*⁷⁶, sugerirajući da je riječ o jednoj te istoj oltarnoj ogradi. Međutim, iako se radi o gredama sličnih, ne i istovjetnih dimenzija, one se međusobno ipak bitno razlikuju (sl. 13).

Usporedimo li grede na kojima se nalazi spomen titulara – sv. Marije⁷⁷, uočit ćemo da je greda iz

sl. 13. Usporedba greda oltarnih ograda s lokaliteta Biskupija – Crkvina (a) i Uzdojle (b).

Uzdolja dosta masivnija, odnosno šira (sl. 13b) od one iz Biskupije. Ukupna širina grede s Crkvine u Biskupiji (sl. 13a) iznosi 11 cm, a grede iz Uzdolja 17,5 cm. Razlika u širini najjasnije se vidi na gornjim ploham a grede (sl. 13, desno). Na tom dijelu je biskupijska grede široka 6 cm, a grede iz Uzdolja 13 cm. Kut pod kojim su klesane kuke na gredi iz Biskupije je puno oštrije nego na drugoj gredi⁷⁸. Ovakav nesrazmjer u dimenzijama grede istih oltarnih ograda nije mi poznat s gore navedenih lokaliteta na kojima je pronađena skulptura *Radionice Majstora koljanskog pluteja*, stoga pretpostavljam da grede iz Uzdolja ne čini jedinstvenu oltarnu ogradu s gredama s Crkvine u Biskupiji.

Dalje u tekstu Jakšić navodi da su grede i zabat s imenom kneza Muncimira *demontirani* iz crkve sv. Marije i postavljeni u crkvu iz 12. stoljeća⁷⁹ te nakon toga, na temelju analize skulpture *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*, pretpostavlja da su i dva zabata, koja su dosada pripisivana *Anepigrafskoj radionici* ili *Radionici koja je izradila ambon s rozetama*, sastavni dio oltarne ograde s Muncimirovim imenom⁸⁰. Ovoj radioničkoj produkciji Jakšić također pripisuje ulomak ambona iz Uzdolja te ulomak pluteja s Kapitula kod Knina, te i za njih pretpostavlja da potječu s Crkvine u Biskupiji⁸¹. Za dijelove skulpture *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*, s natpisima ...*MVS...* i *BOS...* (pronađeni na Uzdolju) navodi da: *...je djelatnost također posvjedočena u nalazima s Crkvine u Biskupiji, pa je opravdano pretpostaviti da su i oni s toga lokaliteta*⁸².

Problem skulpture *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* pronađene na Uzdolju, riješen je na sljedeći način. S obzirom na činjenicu da radionica nije djelovala na Crkvini u Biskupiji, Jakšić je pretpostavio da je skulptura prenesena s najbližeg položaja na kojem je ova radionica zastupljena, iz crkve na Lopuškoj glavici u Biskupiji. Jakšićev prijedlog da se Crkvina u Biskupiji, koju ponekad naziva i Sv. Marija na Kosovu, tretira kao „skladište“ u kojem se stoljećima deponiraju dijelovi crkvenog namještaja, a zatim se raznose prema potrebi u Uzdolje ili Kapitul, nije mi prihvatljiv niti razumljiv⁸³. Osobito stoga što se na ovaj način ne može opredijeliti sve ulomke skulpture pronađene na Uzdolju kod Knina, a koje Jakšić uopće ne navodi u svome radu⁸⁴.

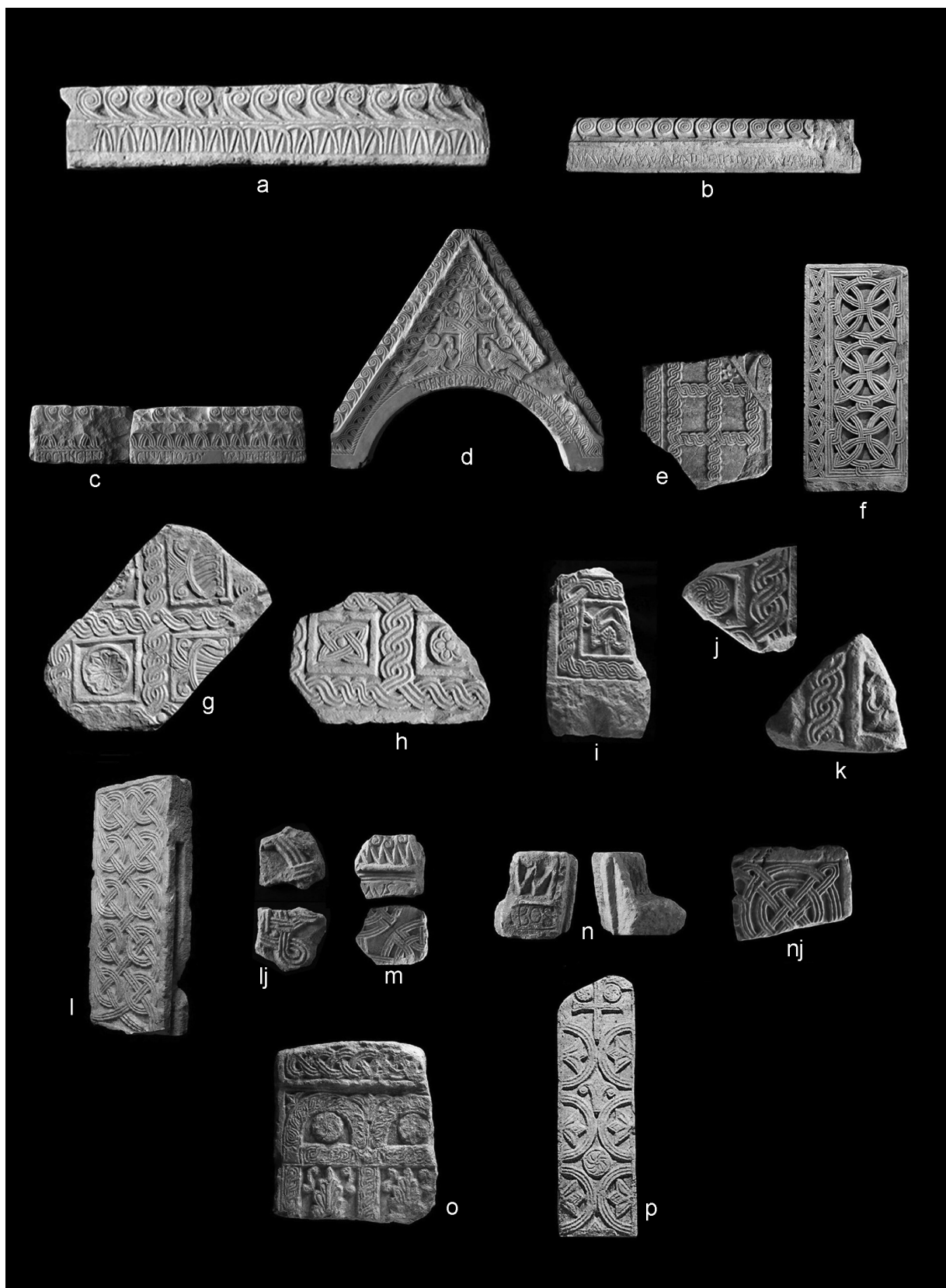
Na sl. 14a nalazi se treća grede oltarne ograde pronađena na Uzdolju kod Knina. Nije mi pozna-

ta radionička produkcija, kao ni bliže analogije (ne potječe s Crkvine u Biskupiji niti je prepoznata na skulpturi u okolici Knina). Ulomci pluteja na sl. 14g-14k također su pronađeni u Uzdolju. Za njih također nema analogija na Crkvini niti na drugim lokalitetima u Kosovu polju. Najbliže analogije za navedene ulomke pronalazim u Gradcu kod Drniša, uz župnu crkvu Porođenja Marijina.

Ulomci na sl. 14l, 14m i 14n obrađeni su s obje strane. Jednu stranu je obradila *Dvorska klesarska radionica*, a drugu, prema navedenim karakteristikama, najvjerojatnije *Benediktinska klesarska radionica*. Od 1133 ulomka skulpture pronađenih na Crkvini u Biskupiji, niti jedan nije obrađen na ovakav način. Analogije za skulpturu *Dvorske radionice*, osim na Crkvini, u bližoj okolici pronalazimo u Kadinoj Glavici, na Lopuškoj glavici, Bukorovića podvornici i uz crkvu sv. Trojice u Biskupiji. Stoga nije jasno zašto Jakšić pretpostavlja da svi ulomci koji pripadaju ovoj radionici potječu s Crkvine u Biskupiji, a ne s jednog od navedenih lokaliteta. Isto pitanje vrijedi i za *Benediktinsku klesarsku radionicu iz vremena kneza Branimira* čije je djelovanje, osim na Crkvini (prema Jakšiću), prepoznato i na lokalitetima Lopuška glavica, Stupovi, Bukorovića podvornica i Gradac kod Drniša.

Posebno je zanimljiva situacija vezana uz lokalitet na Lopuškoj glavici. Ovdje su uz skulpturu *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* (a dio je, prema Jakšiću, prenesen u Uzdolje), zastupljene i *Dvorska* i *Benediktinska radionica*⁸⁵. Prema tome, postavlja se pitanje zašto bi se samo skulptura *Radionice iz vremena kneza Trpimira* prenijela na Uzdolje, a ne i ona koja pripada ovim dvjema radionicama.

Stoga, ako prihvatimo činjenicu da su dijelove skulpture, koji su pronađeni u Uzdolju, izradile klesarske radionice zastupljene na lokalitetima u bližoj okolici, poput grede s imenom župana Ivana ili ulomaka skulpture *Dvorske radionice*, ne podrazumijeva se da je i skulptura prenesena s navedenih lokaliteta, jer ti dijelovi crkvenog namještaja svojim karakteristikama (širinom, naknadnom obradom) odstupaju od istih elemenata oltarnih ograda na lokalitetima s kojih se tvrdi da su preneseni. Zatim, prisutnost skulpture, za koju nemamo analogije, u bližoj okolici sugerira mogućnost postojanja jednog predromaničkog objekta u Uzdolju⁸⁶. Prema tome, za ovaj rad imamo vjerodostojan argument da skulpture pronađene na Uzdolju nisu prenesene s Crkvine u Biskupiji.

sl. 14. Skulpture pronađene u selu Uzdolju kod Knina.

Druga Jakšićeva teza iz navedenog rada, a koja se odnosi na to da skulpturu, koja se dosad vezala uz *Radionicu koja je izradila ambon s rozetama ili Anepigrafsku*, treba pripisati *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*, jasnije je argumentirana⁸⁷. Dodatnu težinu ovoj tezi dao je I. Josipović u svome doktorskom radu detaljnom analizom skulpture *Benediktinske radionice*⁸⁸.

U uvodnom dijelu teksta dao sam kratki uvid u problematiku vezanu uz datiranje *Anepigrafske ra-*

dionice, pa smatram da to nije potrebno ponavljati, a i u najnovijim radovima navedenih autora također je detaljno obrazložena⁸⁹.

Što se tiče stilsko morfoloških odlika, za zabate ove radionice karakteristično je da nemaju *klasičnu ikonografsku shemu* s pticama ispod vodoravnih hasti križa, nego se ispod lijevih i desnih hasti nalaze rozetni ukrasi. Križ je izrađen od dvostruko prepletenih troprutih traka isto kao i ukras koji prati luk zabata (sl. 15a i 15b)⁹⁰.

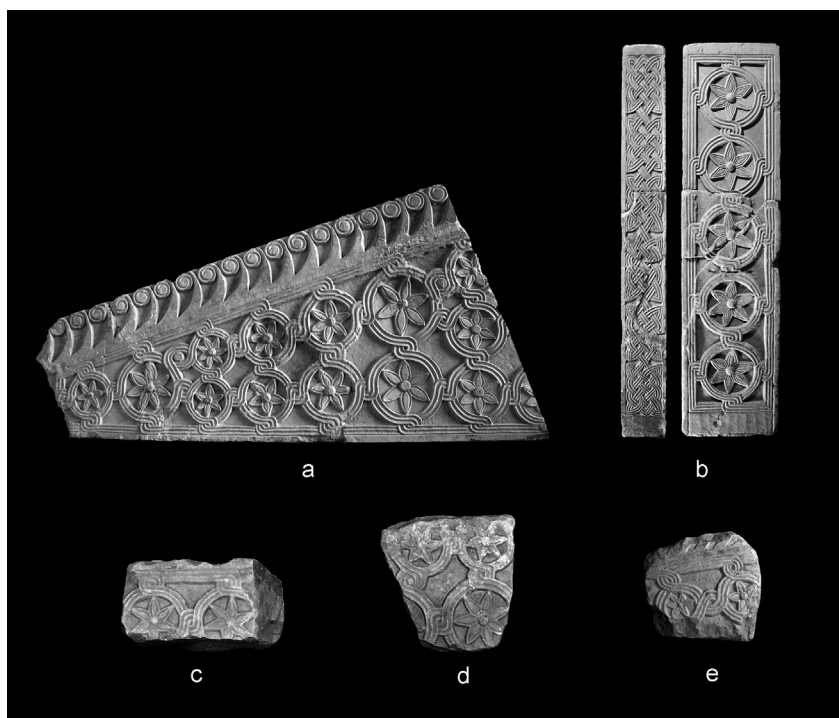
sl. 15. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Anepigrafska ili Radionica koja je izradila ambon s rozetama* s lokaliteta Biskupija – Crkvina (a, b, c).

Takav preplet nalazimo i na donjoj hasti križa na prsobranu ambona koji je također pripisan ovoj radionici (sl. 15c)⁹¹.

Zbog specifičnih peterolatičnih i šesterolatičnih cvjetova na zabatima (sl. 15a i 15b), ovoj radionici su pripisana i trokutasta ploča ambona te pilastar (sl. 16a i 16b)⁹², a na osnovi navedenog možemo zaključiti da su i tri manja ulomka s rozetama djelo iste radionice (sl. 16c-16e).

Osim cvjetnog ukrasa, navedeni ulomci, pilastar i ambon imaju i istu klesarsku kompozicijsku shemu. Prema ovom pažljivo komponiranom konceptu klesar troprute geometrijske likove, poput trokuta i romba, povezuje tako da njihove unutarnje stranice tvore dijelove kružnica s cvjetnim ukrasom u sredini. Taj se koncept najlakše prepoznaje na pilastru (sl. 17). Njegova je prednja strana uz gornje, donje i bočne rubove ukrašena nizovima trokuta (obojenih crvenom i plavom bojom), a unutrašnje stranice tih trokuta tvore troprutu kružnicu.

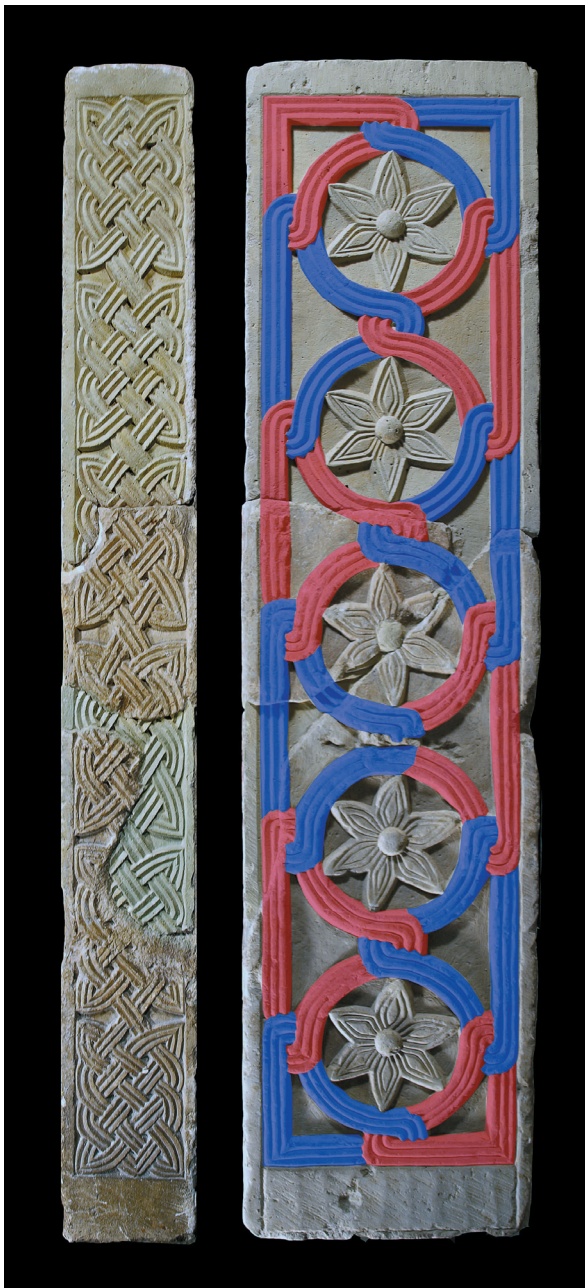
Nizom takvih trokuta ukrašeni su i dijelovi uz vanjske rubove trokutastog ukrasnog polja na ambonu, dok je središnji, širi dio, ispunjen rombovima (sl. 17). Rombovi (obojeni ružičastom i zelenom bojom), za razliku od trokuta, povezuju (ili tvore) četiri kružnice. Na mjestima gdje se iz trokuta prelazi u romb, kružnice imaju pet troprutih dijelova, a na spoju trokuta (ti su trokuti obojeni žutom bojom) se nalazi okulus (sl. 18). Trokuti i rombovi su zatvorene cjeline povezane kao karike lanca za razliku od beskonačnih prepleta troprutih traka kakve

sl. 16. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Anepigrafska ili Radionica koja je izradila ambon s rozetama* s lokaliteta Biskupija – Crkvina (a, b, c, d, e).

se nalaze na lijevoj bočnoj strani pilastra s rozetama (sl. 17)

Prema načinu klesanja pleternih motiva (sl. 16) te specifičnim komponiranjem trokuta, rombova i kružnica na pilastru i trokutastoj ploči ambona (sl. 17 i 18), moguće je pretpostaviti da je još neke dijelove crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji

sl. 17. Način oblikovanja ornamenata karakterističan za *Anepigrafsku radionicu*.

izradila *Anepigrafska radionica*. To se odnosi na rekonstruirani plutej (sl. 19a) koji, uz već navedene karakteristične elemente, ima na gornjem dijelu dvostruki preplet troprutih traka s ravnim završetkom. Istovjetan motiv nalazimo na zabatima ove radionice, uz lučne rubove i unutar križeva (sl. 16). Iz istih razloga radioničkoj skupini o kojoj je riječ možemo pridodati još dva ulomka pluteja s Crkvine (sl. 19b i 19c) te dva ulomka pluteja s Kapitula kod Knina (sl. 19d i 19e). Uz već navedene zajedničke karakteristike svih ulomaka s Crkvine u Biskupiji i s Kapitula kod Knina (sl. 19a-19e), još možemo

dati i to da svi imaju okuluse unutar pojedinih pleternih čvorova, kao i ulomak s rozetama (sl. 16d) te rekonstruirani ambon (sl. 18).

Ako usporedimo ukras na bočnim stranama pilastra s rozetama (sl. 20b, lijevo) s ukrasom na vijencu rekonstruiranog pluteja s Crkvine u Biskupiji, primijetit ćemo da su jako slični, stoga možemo pretpostaviti da bi ova dva elementa crkvenog namještaja mogla biti rad iste radionice (sl. 20).

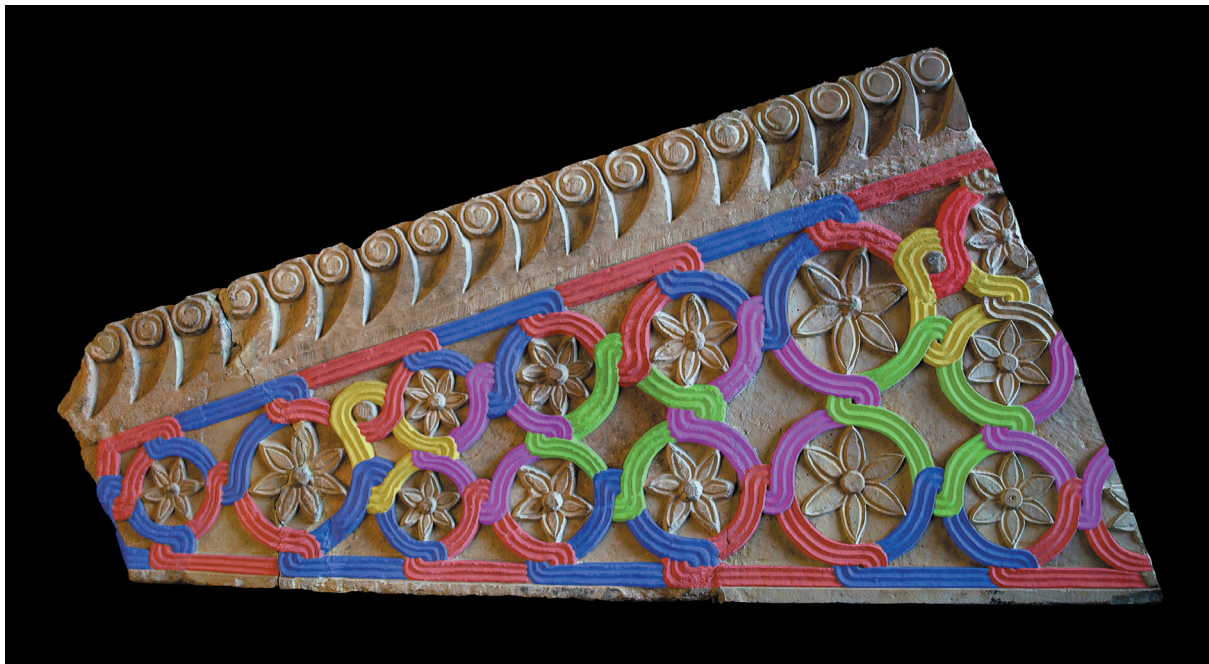
Donji dio pluteja ukrašen je nizom troprutih kružnica koje presijecaju dvije dvostruke dijagonalno postavljene troprute trake, a cijeli ukras je izveden izrazito geometrijski pravilno.

Ovom analizom dobili smo još jedan ornament preko kojega bismo mogli lakše prepoznavati dijelove skulptura ove radionice, naravno, imajući u vidu sve ostale klesarske karakteristike koje su jasno izložene u Jakšićevim i Josipovićevim radovima⁹³.

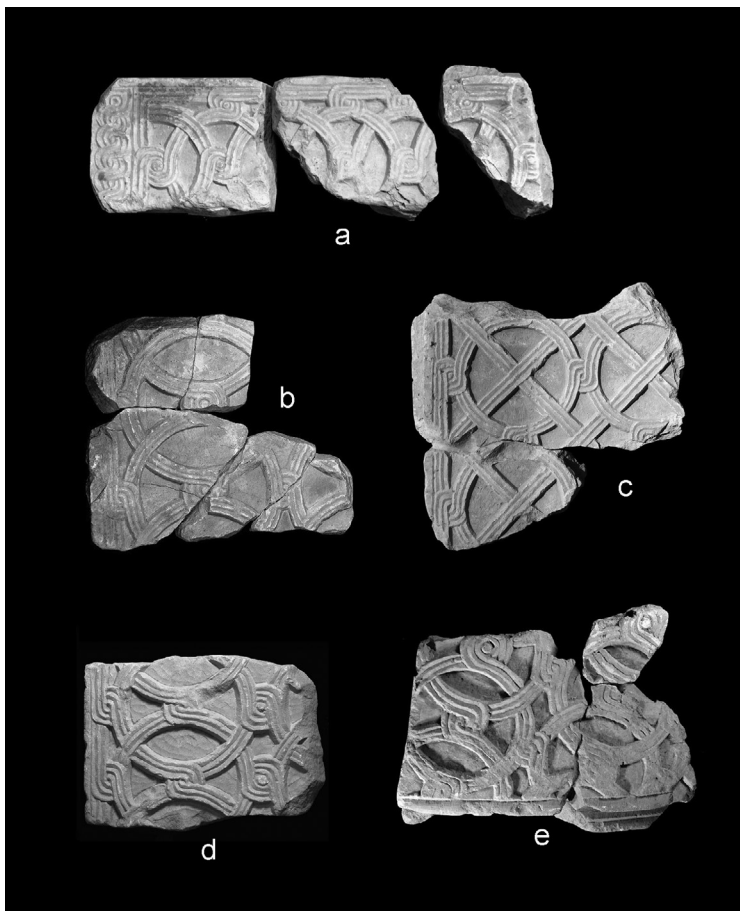
Do zaključka o zajedničkoj radioničkoj pripadnosti navedenih dijelova skulpture došao sam nešto drukčijim pristupom nego Jakšić i Josipović. Osnova za analizu bila mi je isključivo skulptura s Crkvine u Biskupiji⁹⁴, koju sam kasnije komparirao sa skulpturom iz Uzdolja i s Kapitula slijedeći T. Burića koji je prvi uočio radioničku sličnost na skulpturama ovih lokaliteta⁹⁵.

Međutim, imajući u vidu širi kontekst koji su ovoj radionici dali Jakšić i Josipović, potrebno je reći nešto i o skulpturi *Benediktinske radionice* s ostalih lokaliteta na kojima je pronađena. Izdvojio sam najreprezentativnije primjerke iz Uzdolja kod Knina (sl. 21a), Gradca kod Drniša (sl. 21e)⁹⁶, Kule Atlagića (sl. 21h) i Lepura kod Benkovca (sl. 21i) te zabata s nepoznatog nalazišta koji se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 21j)⁹⁷.

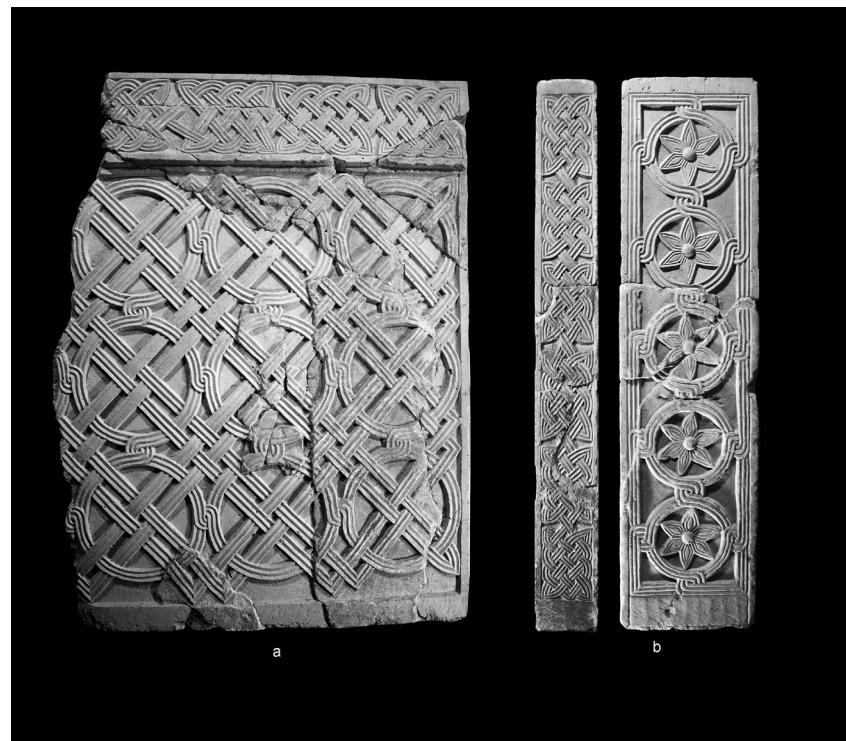
Preko njih ću pokušati ukazati na moguću pripadnost ovoj radionici još nekih dijelova skulptura s navedenih lokaliteta, koji joj do sada nisu pripisani. Na Muncimirovom zabatu iz Uzdolja izdvojio sam četiri karakteristična ornamenta preko kojih se može uspostaviti poveznica sa svom prikazanom skulpturom na sl. 21. Trokutasti trolisni cvijet s vrha trokutastog dijela Muncimirovog zabata (sl. 20a) nalazi se i na bočnim stranama imposta kapitela u Gradcu kod Drniša (sl. 20f) i na vrhu zabata s nepoznatog nalazišta (sl. 21k). Na istom zabatu nalazi se u okruglom medaljonu peterolatični cvijet obliha latica (sl. 21a). Takav ukras se nalazi i na ulomku pluteja (sl. 20b) s Uzdolja, impostu kapitelu

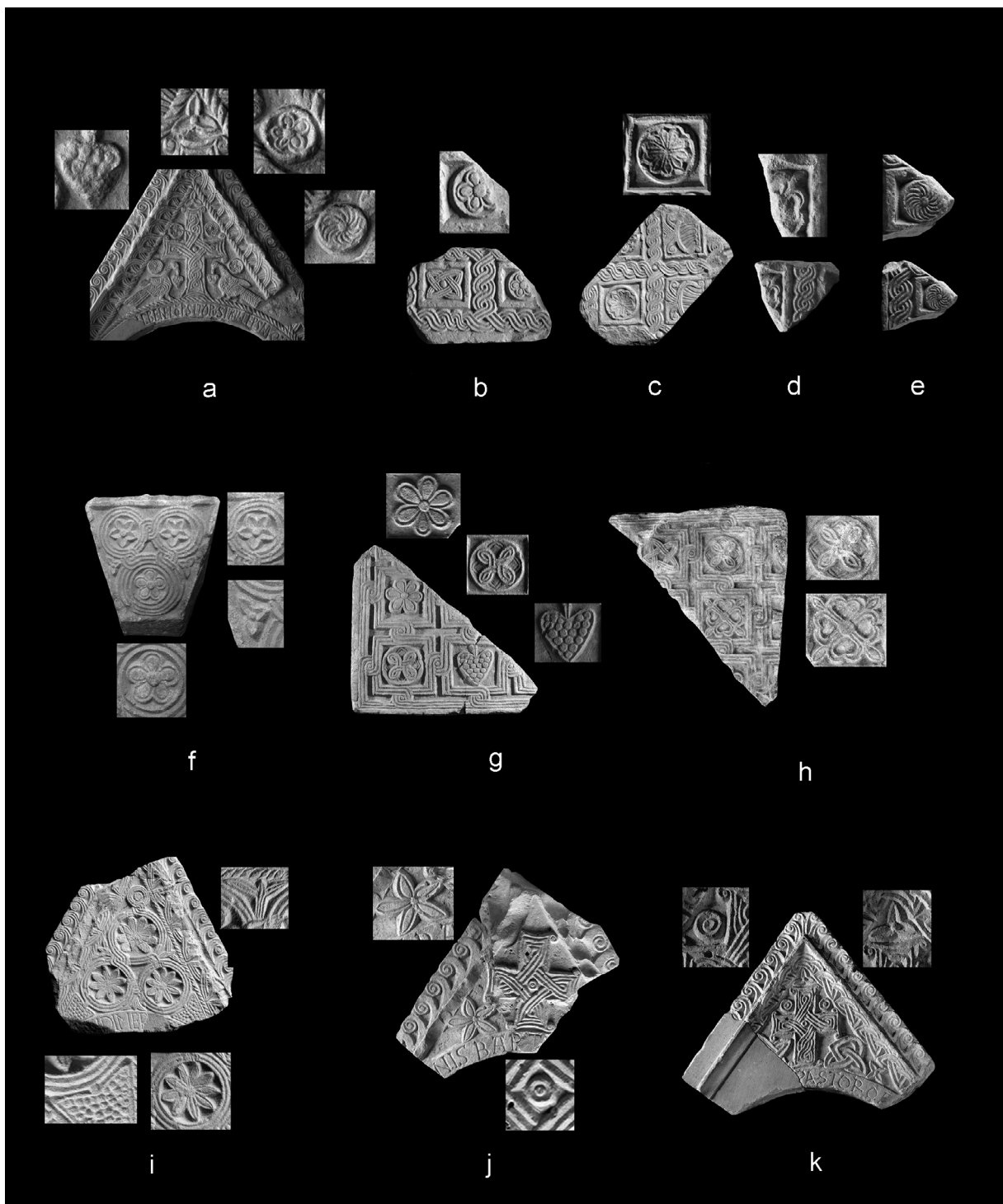
sl. 18. Način oblikovanja ornamenata karakterističan za *Anepigrafsku radionicu*.

sl. 19. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Anepigrafska ili Radionica* koja je izradila *ambon s rozetama* s lokaliteta: Biskupija – Crkvina (a, b, c) i Kapitula kod Knina (d, e).

sl. 20. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Anepigrafska ili Radionica* koja je izradila *ambon s rozetama* s lokaliteta Biskupija – Crkvina (a, b).

sl. 21. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira* (Muncimira) s lokaliteta: Uzdoľje kod Knina (a, b, c, d, e), Gradac kod Drniša (f, g, h), Kula Atlagića (i), Lepuri (j) i nepoznato nalazište (k).

iz Gradca (sl. 21f) i ulomku pluteja iz Gradca (sl. 21g). Grozd srcolikog oblika s naglašenim rubovima (sl. 21a), koji se nalazi u kljunu ptica na zabatu iz Uzdoľja, vidljiv je i na ulomku pluteja iz Gradca (sl. 21g), a nešto rustičnije prikazan je i na zabatu iz Kule Atlagića (sl. 21i). Za virovitu rozetu s Muncimirovog zabata (sl. 21a) analogiju nalazimo na ulomku pluteja iz Uzdoľja (sl. 21f), a deveterolatični cvjetovi nalaze se na drugom ulomku pluteja s Uzdoľja (sl. 21c) i na zabatu iz Kule Atlagića. Motiv ljiljana sačuvan je na ulomku pluteja iz Uzdoľja (sl. 21d) i na ulomku pluteja iz Gradca kod Drniša (sl. 21h).

Ovi motivi pokazuju veliku sličnost klesarske obrade, kao i koncepta komponiranja ukrasa – unutar obrubljenog (kasetiranog) dijela prikazan je određeni motiv. To je osobito izraženo na ulomcima pluteja iz Uzdoľja (sl. 21b, 21c i 21d), koji su i najkvalitetnije obrađeni. Motiv je najprije uokviren istaknutom pravokutnom profilacijom, a zatim dvostrukim prepletom troprutih traka. Motivi na plutejima iz Gradca obrubljeni su pravokutnim troprutim trakama.

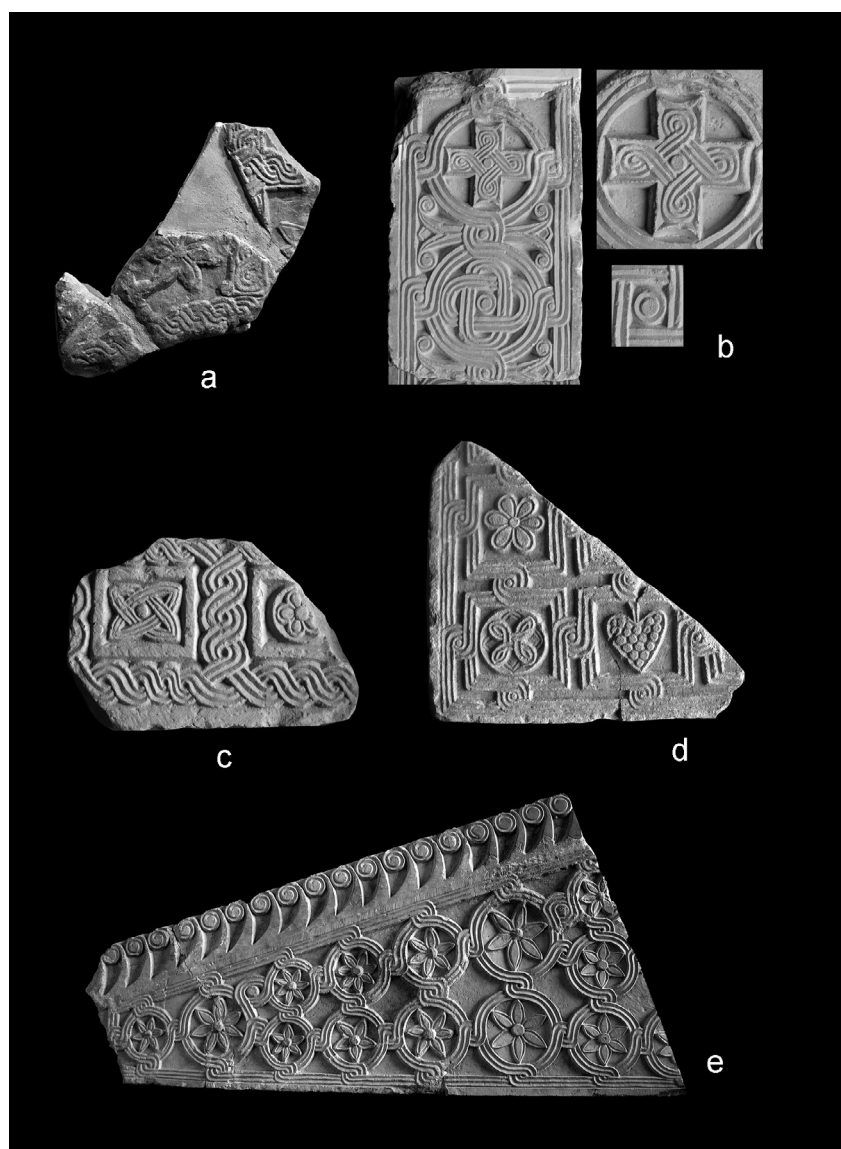
Imajući u vidu gore navedene karakteristike *Anepigrafske* ili *Radionice koja je izradila ambon s rozetama* na Crkvini i navedene karakteristike

Benediktinske radionice, smatrao sam da je riječ o dvjema različitim radionicama, međutim analizom zabata iz Lepura (sl. 21i, koji je rad *Benediktinske radionice*) i zabata s nepoznatog nalazišta (sl. 21j), našao sam poveznicu s *Anepigrafskom radionicom*. Na zabatu ispod lijeve haste križa nalazi se peterolatični cvijet kao i kod zabata *Anepigrafske radionice* (sl. 22a), a križ na zabatima (sl. 21i i 21j) jednak je križu s pilastra koji se također pripisuje *Anepigrafskoj radionici* (sl. 22b). Isto tako, na navedenim primjerima nalazi se slično izrađen, dvostruko profilirani okulus. Također se kao zajednička karakteristika može navesti i tzv. kasetiranje ornamenata, pravokutno izvedeno dvostrukim prepletom troprutih traka, kao na Uzdolju, i jednostrukom troprutom trakom, kao u Gradcu (sl. 22c i 22d), i okruglom također troprutom trakom, kao u Biskupiji (sl. 22e).

S obzirom na to da je *Benediktinska radionica iz vremena kneza Branimira* izradila gredu na kojoj je i godina 888., zatim i gredu s 895. godinom, možemo pretpostaviti da je ona nastavila djelovati i u 10. stoljeću. Smatram da analizirani namještaj s Crkvine u Biskupiji ima drukčije odlike, posebno pluteji koji su izrazito geometrijskih karakteristika za razliku od onih iz Uzdolja i Gradca (sl. 21), pa je moguće da je riječ o nešto mlađoj skulpturi od Muncimirove.

Zadarsko-kninska klesarska radionica i Romanička radionica iz Knina

U sljedećoj promjeni oltarne ograde na Crkvini u Biskupiji pleterni ornamenti gotovo nestaju, a zamjenjuju ih motivi palmeta, lozica, ljudskih i životinjskih likova. Na temelju lika Bogorodice na zabatu i tranzeni te natpisa koji ih prate, različitim metodološkim pristupima i s različitih polazišta, većina autora, koji su se bavili navedenom skulpturom, datira je otprilike u isto vrijeme. Za Karamana je ovo stilsko razdoblje definirano napuštanjem pleterne ornamentike i pojavom ljudskog lika, a vremenski ga određuje 1078. godinom⁹⁸. Petricioli prihvaća Karamanovu postavku te ih razrađuje određivši pojedine *stilske grupe* za koje traži usporedbe na širem dalmatinskom području te među njima izdvaja *zadarsko-kninsku skupinu reljefa*⁹⁹. Raspravljajući o položaju katedrale hrvatskog biskupa i ulozi *Romaničke radionice iz Knina* u izradi zabata s likom Bogorodice na oltarnoj ogradi s Crkvine u Biskupiji, Jakšić također prihvaća Karamanovu

sl. 22. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira* (Muncimira) s lokaliteta: Biskupija – Crkvina (a, b, e) i Gradac kod Drniša (c, d).

dataciju¹⁰⁰. Analizom epigrafskih spomenika, koji se tumače kao odraz duhovnih i kulturnih koncepcija reformnog pokreta pape Grgura VII., Delonga novonastale promjene veže uz lik splitskog nadbiskupa Lovre (1059. – 1099.)¹⁰¹. Do istog zaključka došao je i Jurković analizirajući crkvene reforme i kult Bogorodice¹⁰².

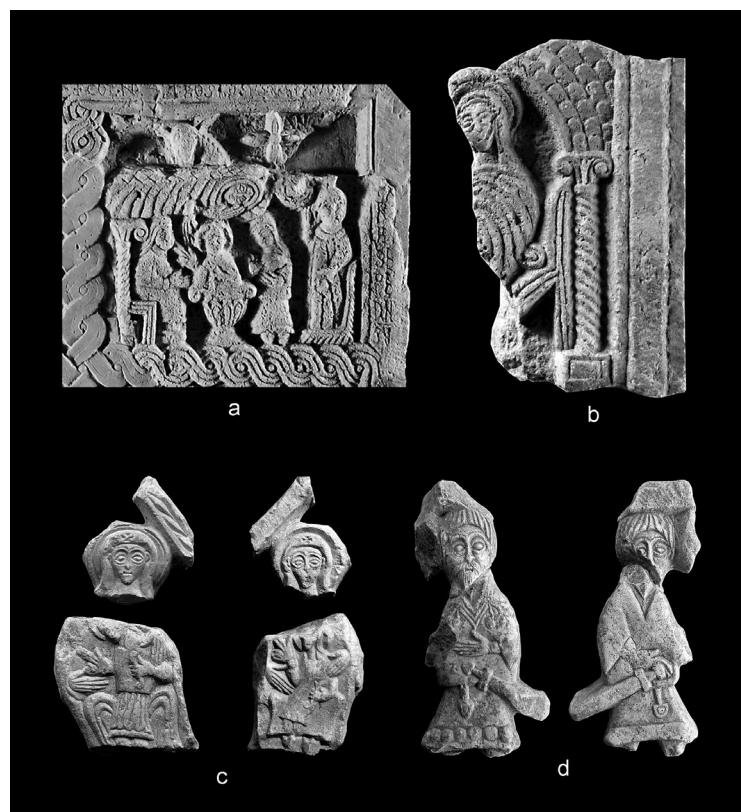
Svi se autori slažu da je ovom fazom najavljeno jedno novo stilsko i kulturno razdoblje, a na Crkvini u Biskupiji je zastupljeno dvjema klesarskim radionicama: *Zadarsko-kninskom ranoromaničkom radionicom* i *Romaničkom radionicom iz Knina*.

Zadarsko-kninska klesarska radionica

Rad ove radionice Petricioli je prepoznao na dijelovima crkvenog namještaja koji potječu iz Sv. Lovre u Zadru i iz Sv. Marije u Biskupiji. Njezine stilske i klesarske osobine očituju se na prikazima ljudskih likova koji su uvijek isklesani u jednakim proporcijama. Kao neke od prepoznatljivih karakteristika prikaza ljudskih likova ove radionice navodimo: veliku glavu i trup, kratke ekstremitete, velike šake s dugim prstima itd. Na licima su istaknute bademaste oči širom otvorene i markirane dvjema izbočinama. Nos je deltoidnog oblika, brada šiljasta, a skulpturu prate natpisi koji komentiraju njezin sadržaj (sl. 23a-23d).

Zadarsko-kninska radionica na prepoznatljiv način kleše i obrađuje biljne ornamente koje komponira s ostalim dekorativnim repertoarom zastupljenim na stranicama ranoromaničkog četverostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji (sl. 24b) i zabatima iz crkava sv. Donata u Zadru (sl. 3a) i sv. Kasijana u Sukošanu¹⁰³.

Uzimajući u obzir navedene klesarske osobine ove radionice, pretpostavljam da se njezinoj produkciji može pripisati još nekoliko primjeraka crkvenog namještaja i arhitektonske dekoracije s Crkvine u Biskupiji. Ako usporedimo orlove noge i perje na njegovim krilima s tranzene iz bazilike sv. Marije u Biskupiji (sl. 25a) s istim dijelovima tijela orla s vijenca pluteja iz Sv. Lovre u Zadru (sl. 26a), primijetit ćemo veliku sličnost. Isto tako, krila na manjoj oštećenoj skulpturi orla s Crkvine (sl. 25b)

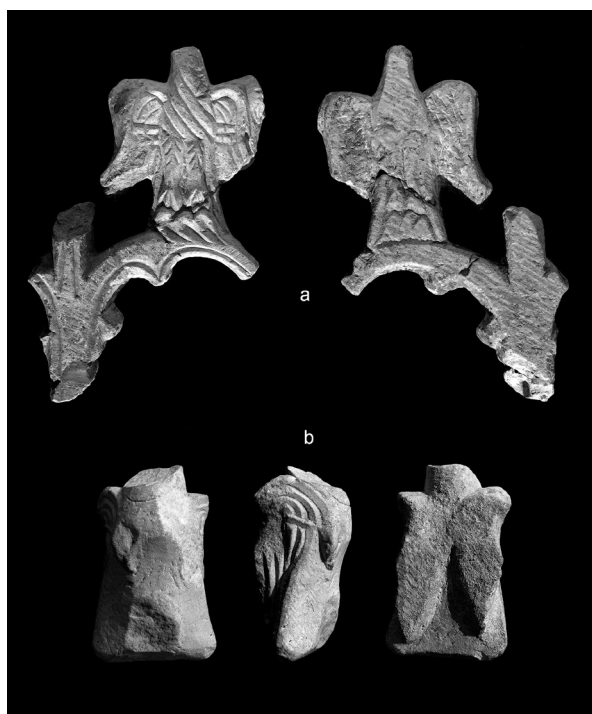
sl. 23. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Zadarsko-kninska klesarska radionica* iz crkve sv. Lovre u Zadru (a, b) i Biskupije – Crkvena

identična su onima na skulpturi orla u niši iznad kapitela u Sv. Lovri (sl. 26b).

Također, na kapitelima ranoromaničkog četverostranog ciborija, uz prikaze orlova¹⁰⁴, sačuvala su se i dva prikaza jedne četveronožne (fantastične?)

sl. 24. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Zadarsko-kninska klesarska radionica* iz crkve Sv. Donata u Zadru (a) i Biskupije – Crkvena (b).

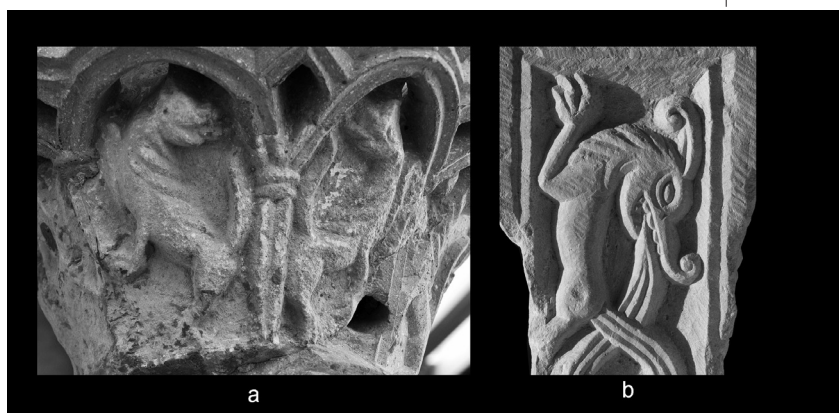

sl. 25. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila Zadarsko-kninska klesarska radionica s lokaliteta Biskupija – Crkvina (a, b).

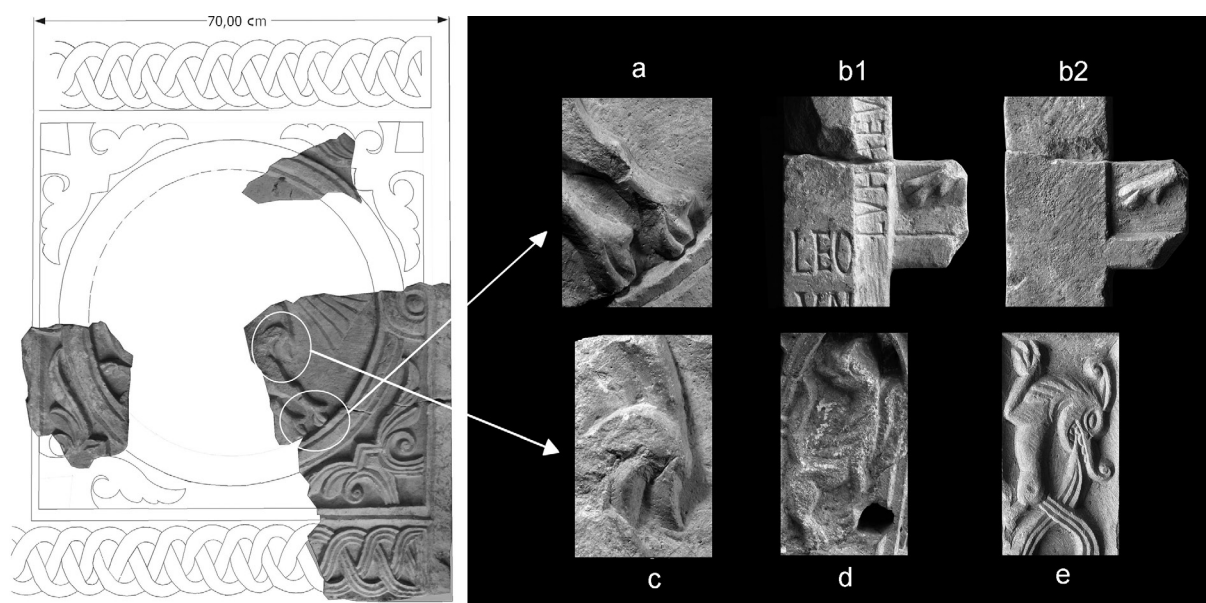
životinje (sl. 27a). Prikaz ove životinje unutar dviju arkada kapitela možemo usporediti s prikazom slične životinje na jednom arhitektonsko-dekorativnom ulomku s Crkvine u Biskupiji (sl. 27b). Sve tri životinje imaju karakteristično izvijen vrat, koso urezane linije po tijelu, uvijene uši i njušku, te trodijelne šape. Isplaženi jezik i podignuti rep naglašeni su na

sl. 26. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila Zadarsko-kninska klesarska radionica iz crkve sv. Lovre u Zadru (a, b).

sl. 27. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila Zadarsko-kninska klesarska radionica s lokaliteta Biskupija – Crkvina.

sl. 28. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila Zadarsko-kninska klesarska radionica s lokaliteta Biskupija – Crkvina.

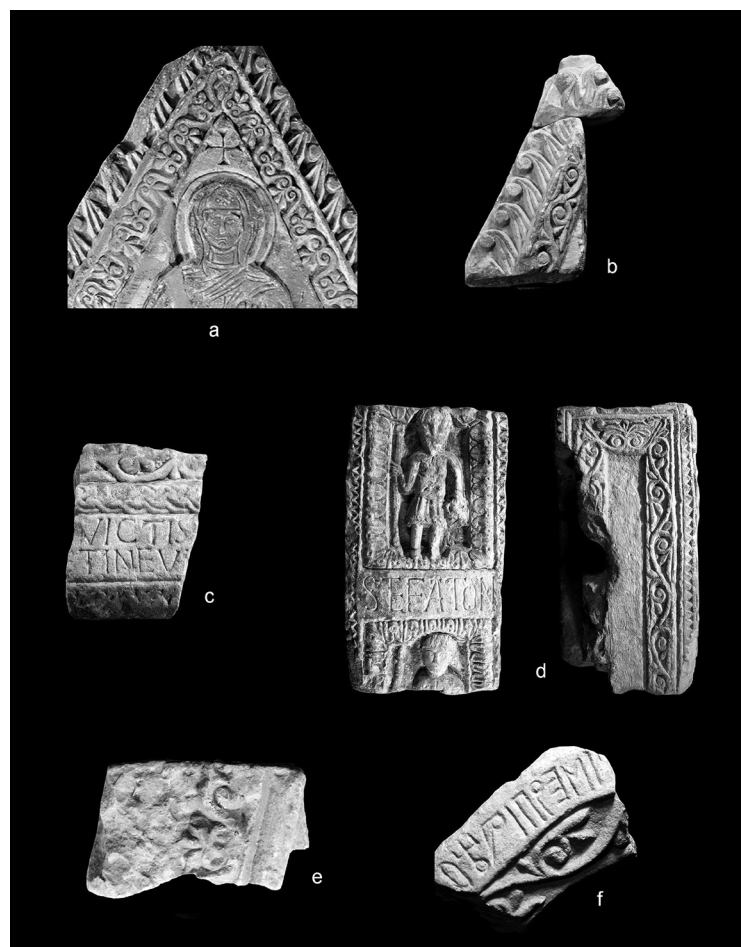
isti način i na kapitelu i na gredi, s tim da na prikazu s arhitektonsko-dekorativnog ulomka životinji iz usta i repa teče tropruta pletenica (sl. 27b)¹⁰⁵.

Pretpostavljam da se, uz spomenutu gredu, ovoj radionici mogu dodati i dijelovi jedinog sačuvanog ranoromaničkog pluteja (sl. 28 lijevo) s ovoga lokaliteta¹⁰⁶. U središnjem medaljonu ovoga pluteja sačuvan je prikaz repa i kandže jedne krilate životinje, kao i ostatci triju nogu. Noge su pripadale, najvjerojatnije, nekom govedu kojega ta krilata životinja lovi. Usporedimo li orlove kandže (sl. 28c) s kandžama fantastičnih životinja na kapitelu i gredi (sl. 27 i sl. 28d i 28e), vidjet ćemo da su jako slične. Isto tako, usporedbom papaka goveda s pluteja (sl. 28a) i istog motiva na sačuvanoj trazenji s Bogorodicom i evanđelistima (ostatci simbola evanđelista Luke), uočit ćemo veliku sličnost (sl. 28b/1 i 28b/2). Iz navedenoga proizlazi da je *Zadarsko-kninska klesarska radionica* barem djelomično obnovila građevinu (u najmanju ruku prozore), te osim ciborija izradila, ili sudjelovala u izradi, oltarne ograde.

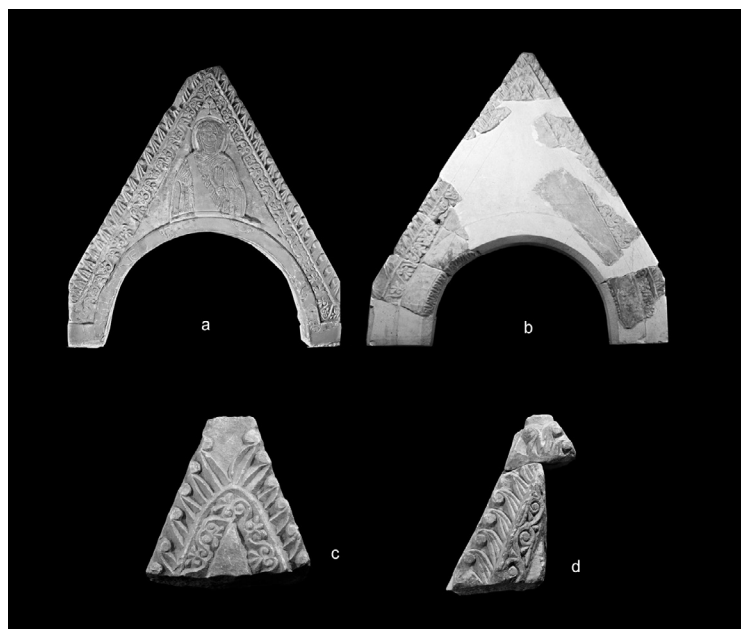
Romanička klesarska radionica iz Knina

Djelovanje ove radionice prepoznato je na skulpturi koja potječe sa šireg kninskog područja i i na jednom zabatu sa Sustipana u Splitu¹⁰⁷. Radionička posebnost očituje se u specifičnoj obradi ornamentalnih motiva kao što su kuke, palmetice, lozice, girlande, kimatiji i ljudski likovi, a njihov međudodnos unutar kompozicija ovisi o funkciji ili obliku crkvenog namještaja na kojem su prikazani (zabati, grede ili dovratnici)¹⁰⁸. Obratit ću posebnu pozornost na dva ornamenta koji se javljaju na svim lokalitetima na kojima je zastupljena spomenuta radionica, a to su niz naizmjenično postavljenih palmetica (sl. 29a, 29c i 29e) i lozice s izvijenim listovima (sl. 29b, 29d i 29f)¹⁰⁹.

Ta dva ornamentalna motiva javljaju se zajedno s ostalim ornamentima karakterističnim za ovu radionicu (girlandama, kukama, kimatijem), pa možemo pretpostaviti da su nastala istovremeno¹¹⁰. Međutim, detaljnijim uvidom u nalaze skulpture s Crkvine u Biskupiji primijetit ćemo da je *Romanička radionica iz Knina* izradila četiri zabata, a ne tri kao što je općeprihvaćeno u stručnoj literaturi (sl. 30a-d)¹¹¹. Ako znamo da je bazilika na Crkvini u Biskupiji imala trodjelno svetište omeđeno oltarnom ogradom s tri prolaza nad kojima se nalazio po jedan zabat, onda pojava četvrtog zabata iste radio-

sl. 29. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina* s lokaliteta: Biskupija – Crkvina (a, b), Knin – tvrđava (c, d) i Knin – Kapitul (e, f).

sl. 30. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina* s lokaliteta Biskupija – Crkvina.

nice sugerira naknadnu intervenciju ili neku drugu funkciju jednog od navedenih zabata.

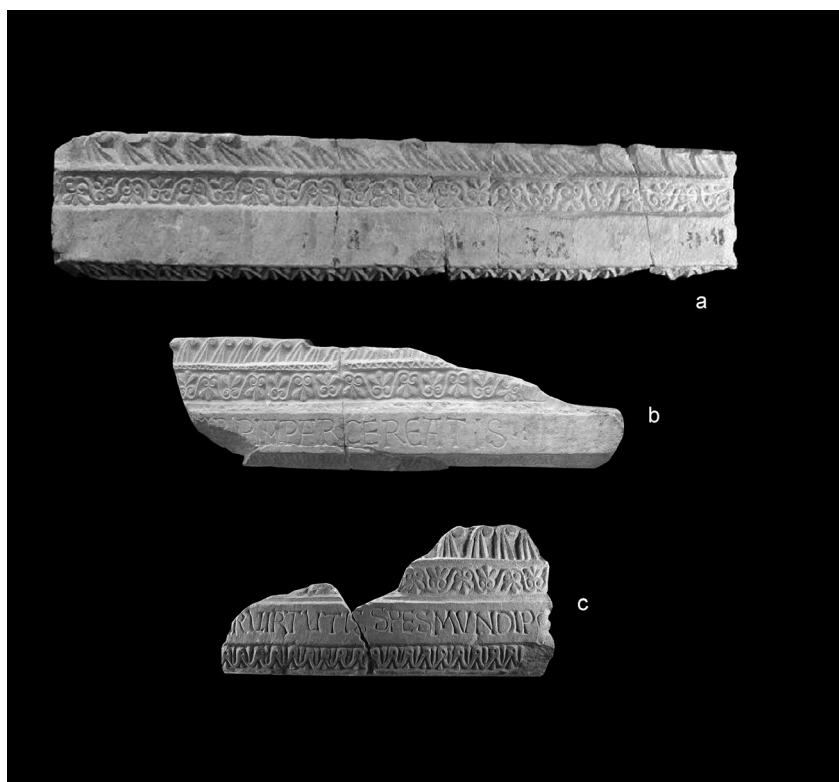
Zabati na sl. 30a-c stilski su gotovo identični – uz gornji vanjski rub, s lijeve i desne strane, nižu se kuke kojima su volute okrenute prema vrhu zabata. U drugom redu nalazi se niz nasuprotno okrenutih palmeta. Jedinu razliku u načinu ukrašavanja predstavljaju donji dijelovi kuka na zabatu na sl. 30c razdijeljeni na dva dijela, dok su na onima sa sl. 30a i 30b trodijelni¹¹². Zabat na sl. 30d rad je iste radionice, ali se ipak razlikuje od prethodna tri¹¹³. Gornji vanjski rub ovog zabata ukrašen je kukama kojima su volute okrenute od vrha prema dolje, dakle suprotno od onih na sl. 30a-c, a u njegovoj drugoj ornamentalnoj zoni nalazi se motiv lozice koji je različit od ukrasa u drugoj zoni kod prethodna tri zabata, gdje se nalaze palmetice. Problem četvrtog zabata još je složeniji ako znamo da su grede oltarne ograde s Crkvine u Biskupiji (sl. 31a-c) ukrašene na isti način kao i zabati na sl. 30a-c, tj. nizovima kuka, palmeta, natpisnim poljem i listovima na kimatiju.

Uz zabat na sl. 30d možemo vezati samo jedan ulomak grede ukrašen motivom lozice, a kasnije prepravljen za konzolu (vidi sl. 35)¹¹⁴. Od ulomaka na kojima je sačuvan motiv lozice, posebno su zanimljivi masivni ostaci dvaju komada namještaja ukrašenih s obje strane, meni nepoznate funkcije (sl. 32a i 32b). Ulomak na sl. 32a na jednoj strani je ukrašen jednoprutom lozicom koja je omeđena istaknutom rubnom profilacijom, dok je druga strana, kojoj rubna profilacija nije sačuvana, ukrašena troprutom lozicom.

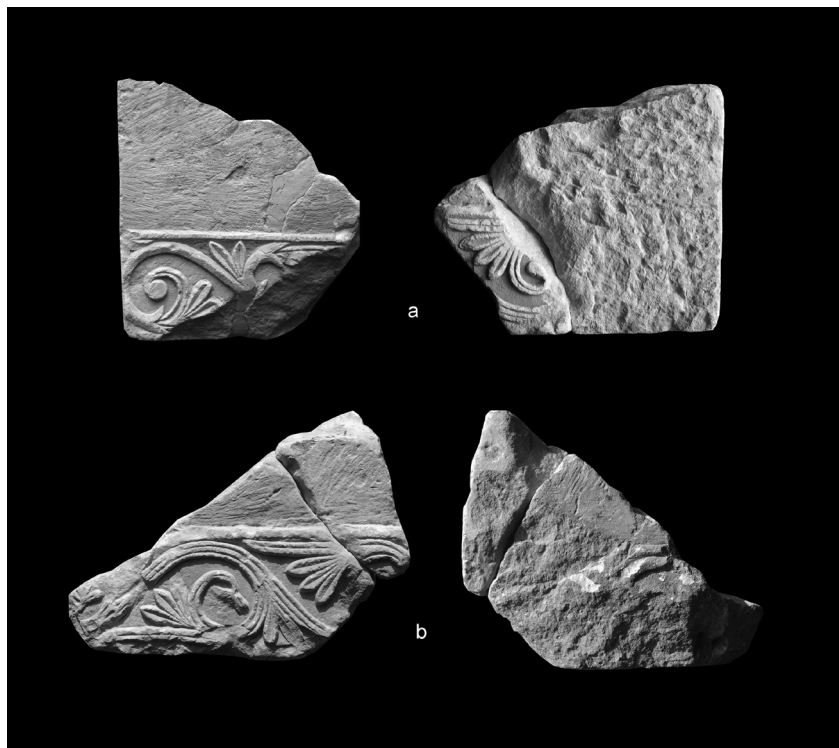
Drugi ulomak (sl. 32b) je s jedne strane ukrašen troprutom lozicom koja je omeđena rubnom profilacijom, a na drugoj strani je od ukrasa sačuvan samo mali dio jednoprute lozice.

Listovi na jednoprutoj i troprutim lozicama obrađeni su na isti način. Naime, prvi listovi su izduženi i razdijeljeni tankim žlijebom na dva dijela te paralelno prate rubne profilacije, dok su ostali listovi (drugi, treći i četvrti) romboidni, sa središnjim žlijebom istoga oblika. Ispod četvrtog lista nalazi se tanka dvopruta vitica koja na gornjem ulomku (sl. 32a) završava malom volutom (ili pupoljkom), a na donjem ulomku (sl. 32b) iz dvoprute vitice izlaze tri lista. Uz jednoprutu i troprutu, na skulpturi s Crkvine u Biskupiji, javlja se i dvopruta lozica (sl. 33).

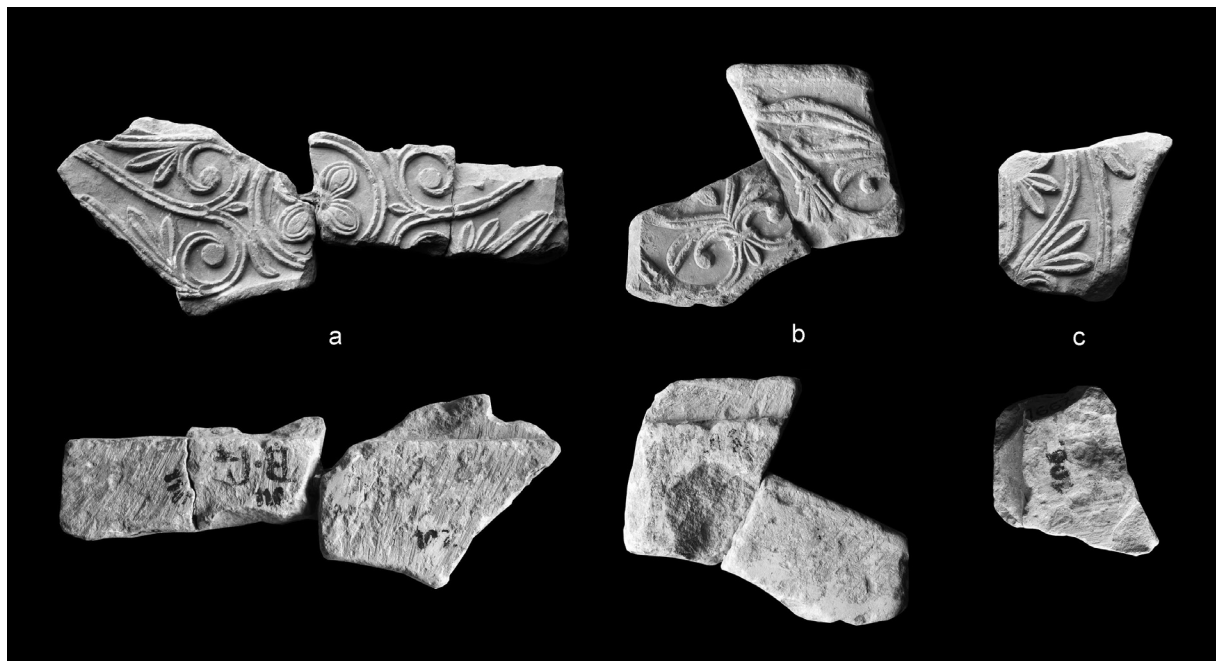
Na sl. 33a prikazan je ulomak namještaja kojemu je središnji motiv četverolatični cvijet uokviren

sl. 31. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila Romanička klesarska radionica iz Knina s lokaliteta Biskupija – Crkvina.

sl. 32. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila Romanička klesarska radionica iz Knina s lokaliteta Biskupija – Crkvina.

sl. 33. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina* s lokaliteta Biskupija – Crkvina.

sl. 34. Usporedba motiva na skulpturama koje je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina* s lokaliteta Biskupija – Crkvina.

dvoprutom kružnicom. S lijeve i desne strane kružnice nalazi se po jedna razdijeljena dvopruta lozica izvijenih listova. Ulomak na sl. 33c također je ukrašen dvoprutom lozicom, a motivi su izrađeni u obliku uvezanih vitica i palmeta. Oba su ulomka na donjoj strani zaobljena i imaju istaknute polukružne rubne profilacije, a na ulomku s uvezanim viticama i listovima (sl. 33c) sačuvala se i gornja profilacija. Na stražnjoj strani navedenih ulomaka, uz gornji rub, cijelom dužinom se sačuvalao vodoravni utor dubine oko pet cm (sl. 33b i 33d). Isto tako ulomak na sl. 33e i 33f s prednje strane je ukrašen ornamentom dvoprute lozice, a na stražnjoj strani se nalazi okomiti utor. Zbog navedenih argumenata pretpostavljam da su ulomci a, c i e sa slike 33 sastavni dio iste cjeline, kao i rekonstruirani pravokutni element crkvenog namještaj s lučnim otvorom na sredini (sl. 34).

Ovaj rekonstruirani element crkvenog namještaja ukrašen je jednoprutom lozicom razgranatih listova na prednjoj strani, a na stražnjoj se nalaze vodoravni i okomiti utori¹¹⁵. Najvjerojatnije je da su analizirani ulomci sastavni dio jednog manjeg ciborija kojega je izradila *Romanička radionica iz Knina*, jer se u gornje vodoravne utore može ugraditi krovna konstrukcija, a na bočne utore mogu se vezati bočne, prednja i stražnja stranica ciborija. Kao primjer za konstrukcijsku (ne i radioničku!) usporedbu možemo navesti ciborij iz Novalje¹¹⁶. Dakle,

sl. 35. Primjer preklesavanja skulptura koje je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina* na lokalitetu Biskupija – Crkvina.

kao zaključak za izdvojenu skulpturu *Romaničke radionice iz Knina* može se reći da je ta radionica, uz dosad već objavljenu skulpturu¹¹⁷, izradila i ukasila nekoliko arhitektonskih elemenata (sl. 33 i 34) i manji četverostrani ciborij ukrašen jednoprutom i dvoprutom lozicom. Vezano uz dataciju, veći na autora koji su se bavili radom *Zadarsko-kninske* i *Romaničke klesarske radionice iz Knina* povezuje ih s podatkom o posveti katedrale hrvatskog biskupa 1078. ili 1086. godine¹¹⁸.

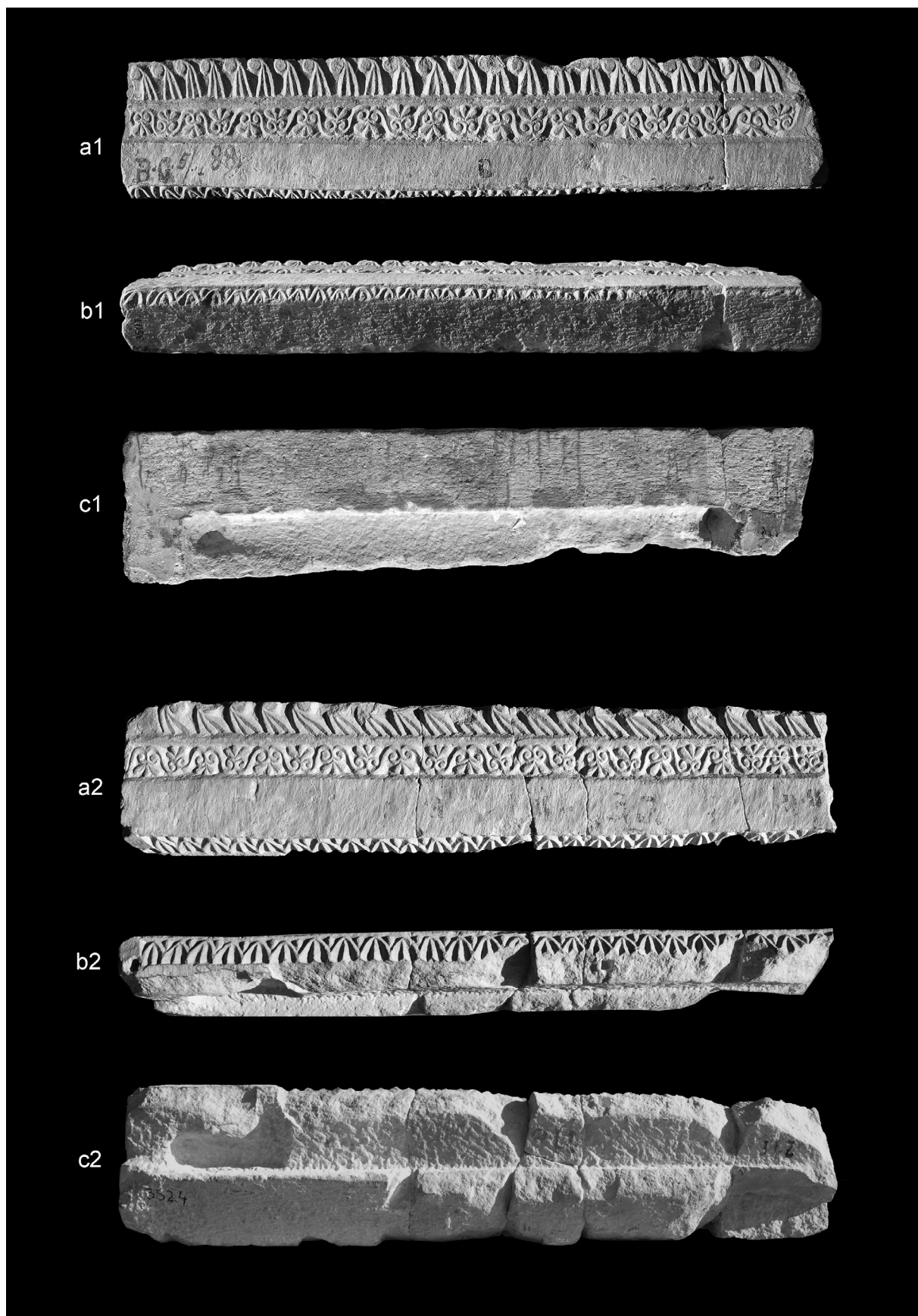
Za razdoblje vladavine kralja Zvonimira sa sigurnošću možemo vezati *Romaničku radionicu iz Knina*, jer je Jakšić uz analizu ornamentalnih motiva naveo i natpisnu formulu koja se javlja na natpisu jedne grede s kninske tvrđave te na natpisu iz Kaštel Staroga na kojem je spomenut tepčija Ljubomir, a on se navodi u povijesnim izvorima vezanim uz 1089. godinu¹¹⁹. Kao drugu stilsku i epigrafsku potvrdu za dataciju ove radionice, možemo navesti oltarnu ogradu iz crkve sv. Mihajla na Koločepu¹²⁰.

Ornamentalni motivi na koločepskoj ogradi pokazuju na nekim dijelovima pluteja (motiv lire i palmeta unutar arkada) doprozornika (troprute lozice) i zabata (sam arkandeo Mihovil) veliku sličnost s istim takvim ornamentima koje smo pripisali *Romaničkoj radionici iz Knina*, ali postoje i razlike poput kimatija i ornamentata na plutejima. Natpis na trabeaciji oltarne ograde, koji spominje *sestru*

i kraljicu, V. Delonga povezuje s Jelenom, ženom kralja Zvonimira¹²¹. Dakle, za ovu radionicu postoje sigurni argumenti na osnovi kojih se može datirati, međutim, za *Zadarsko-kninsku* nemamo niti jedan pouzdan oslonac i zbog toga bih ostavio otvorenim pitanje datacije ove radionice, odnosno prihvatljivija mi je datacija oko sredine 11. stoljeća, koju je predlagao Petricioli u svojim ranijim radovima¹²².

Rad ovih dviju radionica, posebno *Zadarsko-kninske*, predstavlja vrhunac uređenja interijera i eksterijera crkve sv. Marije. Sve kasnije promjene koje se mogu uočiti odnose se na manje popravke ili prepravke već postojeće skulpture. Jedan od takvih primjera je konzola s ljudskom glavom (sl. 35a i 35b). Na njoj se jasno vidi da je lozica *Romaničke radionice iz Knina* namjerno presječena s lijeve strane kako bi se montirala na zid, a s desne je preko nje isklesana ljudska glava.

Isto tako i grede oltarne ograde ove radionice, preklesane su za prag i nadvratnik (sl. 36). Pitanje je jesu li gređa s glavom i gređe koje su korištene za nadvratnik i prag preklesane u isto vrijeme. Ako jesu, može se pretpostaviti da se ova faza preklesavnja dogodila u isto vrijeme kad i posljednja pregradnja crkve sv. Marije, tj. da danas tu arhitekturu na Crkvini povežemo s ostacima crkve sv. Luke te da je ona sagrađena ranije nego što se to do sada pretpostavljalo¹²³.

sl. 36. Primjer preklesavanja skulptura koje je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina* s lokaliteta Biskupija – Crkvina (1 i 2).

Zaključak

Detaljnom analizom i komparacijom skulpture istih radioničkih (likovno-morfoloških) karakteristika iznio sam sljedeće pretpostavke. Na bazilici sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji kod Knina djelovalo je najmanje šest klesarskih radionica koje su se izmjenjivale ovim kronološkim redosljedom:

I. faza

Radionica Majstora koljanskog pluteja djelovala je na vladarskim posjedima. Vrijeme djelovanja radionice vezao sam uz početak sustavnog pokrštavanja na području Hrvatske Kneževine, tj. uz sam početak vazalnog odnosa prema franačkoj državi (knez Borna). Ona je izradila trobrodnu baziliku bez narteksa, sarkofag s hipokampima, šesterostrani ciborij, oltarnu ogradu (na kojoj je sačuvan spomen titulara – sv. Marije i sv. Stjepana) i kamenicu za blagoslovljenu vodu. Djelovala je oko 820. do 830. godine.

II. faza

Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira, kao što joj i ime govori, djelovala je u vrijeme njegove vladavine i izradila oltarnu ogradu. Djelovala je u razdoblju od 879. do 892. godine.

III. faza

Radionica koja je izradila ambon ili Anepigrafska. Prema najnovijim radovima N. Jakšića i I. Josipovića klesarski opus ove radionice pripisan je *Benediktinskoj radionici koja je djelovala u vrijeme kneza Branimira (i Muncimira)*. Ovom konstata-

cijom navedenih autora u potpunosti se slažem, a pretpostavljam da je djelovala početkom 10. stoljeća. Ova radionica je izradila oltarnu ogradu i ambon s rozetama.

IV. faza

Kninsko-zadarska radionica djelovala je u vrijeme kralja Petra Krešimira IV. i sudjelovala je u obnovi arhitektonskih elemenata (trazene) te je izradila četverostrani ciborij, oltarnu ogradu (plutej) i gredu s prikazom fantastične životinje. Pretpostavlja se da je djelovala oko sredine 11. stoljeća.

V. faza

Romanička radionica iz Knina je djelovala za vrijeme kralja Zvonimira. Izradila je manji četverostrani ciborij, zabat i grede oltarne ograde (s Bogorodicom) te arhitektonsku dekoraciju nepoznate namjene. Pretpostavlja se da je djelovala u zadnjoj četvrtini 11. stoljeća.

VI. faza

Radionica ili radionice koje su prepravljale već postojeću skulpturu ili su radile manje pojedinačne zahvate na arhitekturi, a djelovale su tijekom 12. stoljeća. Djelovala je od 1150. do 1200. godine.

Izdvajanjem šest klesarskih radionica na Crkvini u Biskupiji, najvjerojatnije nisam obuhvatio sve radionice koje su djelovale na ovome lokalitetu, kao što nisam objavio ni cjelokupni korpus skulpture izdvojenih radionica. Za jedan ili drugi pokušaj bilo bi potrebno veće monografsko izdanje.

- * Uglavnom zbog neuvažavanja rezultata koji su do sada postignuti u raspravama o načelnim i metodološkim pitanjima koja se nastoje razmatrati i u ovome članku (npr. u: I magistri commacini: mito e realita del medioevo lombardo, u: Atti dei congressi 19/1-2, Sploeto, 2009.), urednik se ograđuje od ovdje iznijetih pretpostavki i zaključaka. Također mu, u većem broju slučajeva, pogotovu u slučajevima kada se analiziraju starija razdoblja, nisu prihvatljive niti usporedbe među skulpturama koje se donose. Rasprava se objavljuje kao autorski članak jer je tek djelomično zadovoljila recenzentski postupak.
- ¹ Ako se uzme u obzir da je u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika do 2014. godine inventirano 4242 komada predromaničke skulpture sa svih predromaničkih lokaliteta koje je ovaj muzej istraživao od 1886. godine, onda, barem kvantitativno, i broj ulomaka govori o važnosti lokaliteta.
 - ² S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina 1950., *Ljetopis JAZU* 57, Zagreb, 1953, str. 9-18.
 - ³ *Taj dan i sutra dan odkrio se dio srednjega broda velike bazilike (...) i izvaljeno bi liepih ornamentalnih i epigrafičnih komada...* (usp. L. MARUN, Bilješke kroz starinske iskopine u Kninskoj okolici od god. 1885. do 1890., *Viestnik hrvatskog arheološkog društva* 12, Zagreb, 1890, str. 65).
 - ⁴ *U svakom brodu odkrilo se crkveno umjetno tlo iz opeke i klaka... Taracani salidž nije vodoravan doli sve se uzdiže po malo uz crkvu* (30. 2. 1889.). Usp. L. MARUN, *Starinarski dnevnići*. (Prir. M. Petrince), Split, 1998, str. 27.
 - ⁵ S. ZLATOVIĆ, Nešto o slogu gradjevinah i ornatih starih Hrvata, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva* 9/1, Zagreb, 1887, str. 7.
 - ⁶ *Naputio sam radnike da u presbiteriju srednjeg i podnevnog broda kopaju duboko* (22. 6. 1892.)...; *Naputio sam radnike da neka kopaju jako duboko u presbiteriumu svih triju brodova...* (24. 6. 1892.); L. MARUN, *Starinarski dnevnići*, str. 45.
 - ⁷ S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji, str. 24-25.
 - ⁸ S. ZLATOVIĆ, Nešto o slogu gradjevinah i ornatih starih Hrvata, tab. II.
 - ⁹ F. BULIĆ, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*. Zagreb, 1888.
 - ¹⁰ F. RADIĆ, Tegurij starohrvatske biskupske crkvine sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plosnoreznim Gospinim poprsjem, *Starohrvatska prosvjeta* 1/1, Knin, 1895, str. 7-9. – F. RADIĆ, Primjetbe na izvještaj „Katoličke Dalmacije“, *Starohrvatska prosvjeta* 1/2, Knin, 1895, str. 112-128. – F. RADIĆ, Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartula na sadašnjem Kapitolu kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 1/3, Knin, 1895, str. 150-156. – F. RADIĆ, Nekoliko ulomaka lezena pluteja, vratnih pragova i lukova sa starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 1/3, Knin, 1895, str. 166-173. – F. RADIĆ, Starohrvatski ratni mač, *Starohrvatska prosvjeta* 1/4, Knin, 1895, str. 242-247. – F. RADIĆ, Hrvatsko-bizantinske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika, *Starohrvatska prosvjeta* 1/4, Knin, 1895, str. 205-211. – F. RADIĆ, Hrvatsko-bizantinske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika (II. dio), *Starohrvatska prosvjeta* 2/1, Knin, 1896, str. 10-13. – F. RADIĆ, Ulomci s jedanaest tegurija oltarskih ciborija i jednog vratnog okvira starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 3/2, Knin, 1896, str. 51-59. – F. RADIĆ, Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci, *Starohrvatska prosvjeta* 2/2, Knin, 1896, str. 71-86. – F. RADIĆ, Nekoliko ulomaka kamenitih rešetaka (transennae) i krstova pripadajućih bazilici S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 2/4, Knin, 1896, str. 211-216. – F. RADIĆ, Pločaste nadstupine sa srednjih stupčića dvostrukih prozora (bifora) staro-hrvatskih zvonika, *Starohrvatska prosvjeta* 4/1, Knin, 1898, 21-26. – F. RADIĆ, Kitnjasti akroterij sa razvalina bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 4/1, Knin, 1898, str. 34-36. – F. RADIĆ, Postanak, razvitak i rad Hrvatskog starinarskog društva, *Starohrvatska prosvjeta* 4/2, Knin, 1898, str. 89-95. – F. RADIĆ, O najznamenitijim starohrvatskim grobovima na groblju otkrivene biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 4/3-4, Knin, 1898, str. 113-118. – F. RADIĆ, Izvješće o radu Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *Starohrvatska prosvjeta* 4/3-4, Knin, 1898, str. 157-174. – F. RADIĆ, Hrvatsko-bizantinski slog, *Starohrvatska prosvjeta* 5/1, Knin, 1900, str. 3-36. – F. RADIĆ, Još o hrvatsko-bizantinskom slogu, *Starohrvatska prosvjeta* 5/3-4, Knin, 1900, str. 123-130. – F. RADIĆ, Pregrade svetišta (septum) i s njima spojene kamenite grede (trabes) starohrvatskih crkava, *Starohrvatska prosvjeta* 8/1-2, Knin, 1904, str. 35-40.
 - ¹¹ L.J. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Zagreb, 1930, str. 73-77, 110-113.
 - ¹² Nakon Gunjačinog revizijskog istraživanja te posebno nakon rekonstrukcija dijelova crkvenog namještaja s ovoga lokaliteta počinju se izdvajati pojedini dijelovi skulpture po radionicama. Vidi: S. GUNJAČA, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 1, Zagreb, 1949, str. 281. – S. GUNJAČA, O položaju kninske katedrale, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 1, Zagreb, 1949, str. 38-86. – S. GUNJAČA, Restauracija i rekonstrukcija kamenih spomenika, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 2, Zagreb, 1952, str. 23. – S. GUNJAČA, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1951., *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 3, Zagreb, 1954, str. 185-190. – S. GUNJAČA, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952., *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 4, Zagreb, 1955, str. 221-234. – S. GUNJAČA, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1953., *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 5, Zagreb, 1955, str. 201-216. – S. GUNJAČA, Reconstitution d'une dalle à représentation du "dignitaire croate", *Archeologia Jugoslavica* 2, Beograd, 1956, str. 111-118. – S. GUNJAČA, *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*. Zagreb, 1958.

- ¹³ I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb, 1960, str. 8-12, 44-47, 61, 63, 64, T. XII-TXVI, TXXI, sl. 2 i TXXIV, sl. 3. – I. PETRICIOLI, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, u: *Gunjačin zbornik*, (ur. I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran, M. Suić), Zagreb, 1980, str. 113-120. – I. PETRICIOLI, *Tragom srednjovjekovnih umjetnika*. Zagreb, 1983. – I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka (Izd. HAD-a 8)*, (ur. Ž. Rapanić), Split, 1984, str. 221-226. – I. PETRICIOLI, Plastika kod Hrvata u ranom srednjem vijeku, u: *Umjetnost na tlu Jugoslavije, Rani srednji vijek*. Beograd - Zagreb - Mostar, 1986, str. 39-46. – I. PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana. Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*. Split, 1990. – I. PETRICIOLI, Na tragu klesarske radionice iz 11. stoljeća, *Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split, 1994, str. 287-292. – I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa u Ninu, *Peristil* 38, Zagreb, 1995, str. 23-26. – I. PETRICIOLI, Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 22, Split, 1995, str. 19-28. – I. PETRICIOLI, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*. Split, 1996. – I. PETRICIOLI, Skulptura od VIII. do XI. stoljeća, u: *Hrvatska i Europa, Rano doba hrvatske kulture*. Sv. 1, (ur. I. Supićić), Zagreb, 1997, str. 475-491. – I. PETRICIOLI, Razmišljanja o ulomcima s Koločepa, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, (ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 18-22.
- ¹⁴ V. DELONGA, Nekoliko ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa s Crkvine u Biskupiji u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, u: *Gunjačin zbornik*, (ur. I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran, M. Suić), Zagreb, 1980, str. 149-162. – V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj*. Split, 1996. – V. DELONGA, Dvorska epigrafika Zvonimirovog doba i odjeci Grgurovih reformi, u: *Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 1996, str. 173-180. – V. DELONGA, Natpis župana Ivana iz Uzdolja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 25, Split, 1998, str. 7-37. – V. DELONGA, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci - latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 216-249. – V. DELONGA, Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 34, Split, 2007, str. 199-211.
- ¹⁵ A. MILOŠEVIĆ, Ulomak stupića, 8/9. stoljeće (kat. br. IV. 31.), u: *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 205. – A. MILOŠEVIĆ, *Crkva sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina*. Split, 2002. – A. MILOŠEVIĆ, Sarkofag kneza Branimira, *Histria Antiqua* 18/2, Pula, 2009, str. 355-370. – A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, *Predromanička crkva sv. Spasa u Cetini*. Dubrovnik - Split, 2009. – A. MILOŠEVIĆ, Il Sarcofago del duca Branimir, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 40, Sarajevo, 2011, str. 221-241.
- ¹⁶ P. VEŽIĆ - M. LONČAR, *HOC TIGMEN, Ciboriji ranoga srednjega vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar, 2009, str. 32, 59-64, 101-104, 265.
- ¹⁷ N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21 (*Fiskovićev zbornik 1*), Split, 1980, str. 97-110.
- ¹⁸ J. BELOŠEVIĆ, Dva predromanička ciborija iz Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32(19), Zadar, 1993, str. 205, bilj. 40.
- ¹⁹ *Ciborije, oltar i krstionicu, na temelju stilskih karakteristika kao i na osnovi tipološko-ukrasno-stilskih osobitosti skulptorskih elemenata, pogotovo stupova s kapitelima, stilskih identičnih i istovremenih s kapitelima s netom komentirane ograde svetišta s trokutnim zabatom, (...) okvirno datiramo u 9. st., a ne na sam početak 9. st. kako smo ih datirali u prvoj objavi*. Usp. J. BELOŠEVIĆ, Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35(22), Zadar, 1996, str. 191.
- ²⁰ Premda se u uvodnom tekstu kataloga izložbe *Hrvati i Karolinzi* (str. 199, kat. br. IV. 26, IV. 28b) o lokalitetu Crkvina u Biskupiji nigdje ne navodi razlog zbog kojeg kronološki redoslijed skulpture s Crkvine u Biskupiji započinje sa skulpturom *Majstora koljanskog pluteja*. U raspravi o tome pitanju on jasno naglašava da je *Majstor koljanskog pluteja* djelovao prije *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* (N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 204-205).
- ²¹ *Hrvati i Karolinzi. Katalog*, str. 208-209, kat. br. I. V. 38.
- ²² N. JAKŠIĆ, Između Europe i Mediterana, u: *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*. (Ur. B. Rauter Plančić), Zagreb, 2006, str. 23.
- ²³ N. JAKŠIĆ, Između Europe i Mediterana, str. 150-151, kat. br. 30.
- ²⁴ I. JOSIPOVIĆ, „Majstor koljanskog pluteja“ u stilskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 34, Zagreb, 2010, str. 14.
- ²⁵ I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. st.* Doktor-ski rad, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 2013, str. 79-83.
- ²⁶ I. PETRICIOLI, Oko datiranja umjetničkih spomenika, str. 113-120. – I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, str. 221-226. – I. PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana*. – I. PETRICIOLI, Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, str. 19-28. – N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine, str. 97-110. – N. JAKŠIĆ, Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 22, Split, 1995, str. 141-150. – N. JAKŠIĆ, Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century, *Hortus artium medievalium* 3, Zagreb - Motovun, 1997, str. 41-54. – N. JAKŠIĆ, Klesarstvo u službi evangelizacije, str. 192-213. – N. JAKŠIĆ, Biskupija kraj Knina, Crkvina, u: *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 198-199. – Ž. RAPANIĆ, Bilješka uz četiri Branimirova natpisa, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 11, Split, 1981, str. 179-190. – M. ZEKAN, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić* 25, Split, 1993, str. 405-420. – T. BURIĆ,

- Predromanička skulptura iz crkve sv. Spasa u Cetini, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 22, Split, 1995, str. 91-116. – V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno, u: *Livanjski kraj u povijesti*, (ur. B. Marijan), Split - Livno, 1994, str. 81-98. – V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 120-145, 165-167, 215-218, 196-200, 251-254. – A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, *Predromanička crkva sv. Spasa*, str. 193-245. – I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 149-168, T. XXXVI-XLV.
- ²⁷ Kao uvod u problematiku vidi bilj. 17 i 20. Ovdje treba naglasiti da se u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* pod kataloškim jedinicama IV. 32, IV. 34, IV. 35 (usp. str. 206-208) nalazi skulptura (*Anepigrafske*) *Radionice koja je izradila ambon* uz koju je navedeno da je nastala kao djelo radionice iz prvih desetljeća 9. stoljeća (usp. *Hrvati i Karolinzi. Katalog*, str. 206, kat. br. IV. 32), dakle kao rad prve klesarske radionice koja je djelovala na Crkvini u Biskupiji. Autor kataloških jedinica, T. Burić, očito ne znajući za novu Jakšićevu podjelu radionica, poziva se na Jakšićev rad iz 1980. godine te tu skulpturu datira u prvu polovinu 9. stoljeća, no ona bi se po novoj Jakšićevoj podjeli (vidi bilj. 20) trebala datirati iza 892. godine. Neusklađenost kataloških jedinica i uvodnog teksta u *Raspravama i vrelima* pomalo je zbunjujuća, jer se ova skulptura može promatrati u kontekstu karolinških utjecaja samo kao prva faza skulpture s Crkvine u Biskupiji, s obzirom na to da kao treća faza (iza 892.) nema direktan vremenski kontekst s karolinškim razdobljem. Sam Jakšić o svojoj prvoj dataciji danas razmišlja nešto drukčije: *Tada sam, prije više od 30 godina, vrlo oprezno predložio da se ova skupina reljefa datira u prvu polovinu 9. stoljeća, što je začudo bilo široko prihvaćeno* (Burić, Delonga, Jurković). *Danas, nakon što su cjelovitije sagledani radionički opusi, postaje jasno da je ta datacija, predložena bez naročitih oslonaca, neodrživa* (usp. N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 40, Split, 2013, bilj. 41, str. 142).
- ²⁸ I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 81, 169-193, T. XLVI-LIV. – N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 135-152.
- ²⁹ U radovima u bilj. 31 navedena je sva relevantna literatura koja se bavi problemom *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.
- ³⁰ N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine, str. 97-110. – I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa, str. 23-26. – I. PETRICIOLI, *Srednjovjekovnim graditeljima*. – V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 173-180.
- ³¹ N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, *Peristil* 24, Zagreb, 1981, str. 27-33. Nešto kasnije i T. Burić je izdvojio skulpturu ove radionice na Kapitolu kod Knina (T. BURIC, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 18 (1988), Split, 1990, str. 116, T. XIII, sl. 62-66), a I. Petricioli (usp. I. PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana*, str. 58-62. – I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa, str. 23-26) i V. Delonga (usp. V. DELONGA, Dvorska epigrafika Zvonimirovog doba, str. 173-180) prihvatili su Jakšićevo mišljenje.
- ³² I. PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana*, str. 58-62. – I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa, str. 23-26.
- ³³ N. JAKŠIĆ - E. HILJE, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Kiparstvo I. (od IV. do XVI. stoljeća)*. Zadar, 2008, str. 36-37, 138-139 (kat. br. 040, 041), str. 148-152 (kat. br. 047).
- ³⁴ Vidi bilj. 26.
- ³⁵ Dakle, pretpostavljam da u izradi crkvenog namještaja i arhitekture sudjeluje cijela radionica, a ne samo jedan majstor (usp. A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 36, Split, 2009, str. 55-77), a u drugom radu (A. JURČEVIĆ, Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 38, Split, 2011, str. 111-147) pretpostavljam da se nalaze iz sarkofaga s hipokampima može vezati uz vrijeme u kojem je vladao kneza Borna (str. 138-139). O ovome sarkofagu i nalazima iz njega postoji i drukčije mišljenje (usp. A. MILOŠEVIĆ, Sarkofag kneza Branimira, str. 355-370. – A. MILOŠEVIĆ, *Il Sarkofago del duca Branimir*, str. 221-241).
- ³⁶ F. RADIĆ, Nekoliko ulomaka lezena, pluteja, str. 166-173. – F. RADIĆ, Hrvatsko-bizantske nadstupine, str. 10-13. – S. GUNJAČA, Novi naučni rezultati, str. 11-12. – V. DELONGA, Nekoliko ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa s Crkvine, str. 149-162. – V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*. – V. DELONGA, Natpis župana Ivana iz Uzdolja, str. 7-37. – N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine, str. 97-110. – N. JAKŠIĆ, Majstor koljanskog pluteja, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka (Izd. HAD-a 8)*, (ur. Ž. Rapanić), Split, 1984, str. 243-262. – N. JAKŠIĆ, Klesarstvo u službi evangelizacije, str. 192-213. – N. JAKŠIĆ, Biskupija kraj Knina, Crkvina, str. 198-199, 208. – N. JAKŠIĆ, Vladarska zadužbina Sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 42, Zagreb - Zadar, 2000, str. 17-64. – N. JAKŠIĆ, *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, str. 76-79, kat. br. 6-7.
- ³⁷ O načinu klesanja i obradi motiva na skulpturi ove radionice vidi bilj. 36, a uz navedene radove treba dodati: J. BELOŠEVIĆ, Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovac kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28(15), Zadar, 1989, str. 71-82. – J. BELOŠEVIĆ, Dva predromanička ciborija, str. 177-216. – J. BELOŠEVIĆ, Novopronađeni ulomci predromaničkih ciborija i oltara s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 34(21), Zadar, 1995, str. 151-162. – J. BELOŠEVIĆ, Predromanička kamena plastika, str. 149-204. – P. VEŽIĆ - M. LONČAR, *HOC TIGMEN*, str. 57-61. – A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture, str. 55-77. – I. JOSIPOVIĆ, „Majstor koljanskog pluteja“ u stilskom razvrstavanju, str. 7-18. – I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 57-84.
- ³⁸ N. JAKŠIĆ, Majstor koljanskog pluteja, str. 243-252.

- ³⁹ Gunjača je rekonstruirao šesterostrani ciborij na temelju sačuvanih ulomaka kapitela, akroterija, dijelova stranica košare te krovne konstrukcije (usp. S. GUNJAČA, *Novi naučni rezultati*, str. 249). Ovo Jakšićevo mišljenje prihvatio je i Josipović (usp. I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 73, bilj. 180).
- ⁴⁰ Usp. J. BELOŠEVIĆ, Dva predromanička ciborija, str. 204, 205 (bilj. 40: *Možda S. Gunjača nije pogriješio kada je spomenute kapitule ugradio u rekonstrukciju šesterostranica ciborija...*). Isto tako i Vežić ističe sličnosti kapitela i akroterija na navedenim šesterostranim ciborijima iz Galovca i s Crkvine u Biskupiji, ali i upozorava na razlike ukrašenih odnosno neukrašenih površina na arkadama (usp. P. VEŽIĆ - M. LONČAR, *HOC TIGMEN*, str. 161).
- ⁴¹ Za ovu radionicu su karakteristične niske kuke s velikom zavojnicom i jednodijelnim donjim pojasom, vidi bilj. 36, 37, 38, 39, 40.
- ⁴² J. BELOŠEVIĆ, Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31(18), Zadar, 1992, str. 128-133, T. X, sl. 1 i 2. – J. BELOŠEVIĆ, Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35(22), Zadar, 1996, str. 193-196, T. XXV, TXXVI, 1 i 2.
- ⁴³ Stranica ciborija je pronađena prilikom istraživanja 2011., a voditelj je bio M. Zekan (usp. M. BATARELO JELAVIĆ, Novootkriveni ostatci upućuju na novu interpretaciju, *Solinska kronika*, god. XVIII, br. 205, Solin, 15. 10. 2011. – I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 78-79, T. XVII, 3).
- ⁴⁴ Vidi bilj. 40 i 41.
- ⁴⁵ Vidi bilj. 43.
- ⁴⁶ Kimatij s Crkvine u Galovcu Belošević je objavio u više navrata (usp. J. BELOŠEVIĆ, Dva predromanička ciborija, T. XII, sl. 14; T. XIII, sl. 21; T. XIV, sl. 26; T. XXV, sl. 1).
- ⁴⁷ I. JOSIPOVIĆ, „Majstor koljanskog pluteja“ u stilskom razvrstavanju, str. 57-83, T. XIII-XVII.
- ⁴⁸ A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture, str. 70-81.
- ⁴⁹ Vidi bilj. 48.
- ⁵⁰ Usp. I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 62, bilj. 151.
- ⁵¹ Kao kuriozitet može se navesti i pilastar s Crkvine u Galovcu (sl. 5d) koji je ukrašen identičano kao koljanski. Ovaj potpuno sačuvani dio crkvenog namještaja Belošević je objavio u više navrata; najprije 1989. godine kao pilastar, a zatim 1996. godine kao dio arhitektonske dekoracije. Uz fotografiju donosi ga i na grafičkoj rekonstrukciji te pretpostavlja da je dio radioničke produkcije koja je izradila šesterostrani ciborij i ukrasne oplata nad vratima (usp. J. BELOŠEVIĆ, Prethodni izvještaj, T. XXIV, sl. 2. – J. BELOŠEVIĆ, Predromanička kamena plastika, str. 197, 200, T. XXXII/1). Upravo je skulptura s Galovca Josipoviću polazište za stilsko razvrstavanje.
- ⁵² Navedeni pod rednim brojevima 3 i 4 u katalogu rada A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture, str. 71.
- ⁵³ Za ovaj ulomak zabata Josipović pretpostavlja da je dio radioničke produkcije *Radionice Majstora koljanskog pluteja* (usp. I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 62, bilj. 153).
- ⁵⁴ Uspoređujući kimatij na stranici ciborija s Rižinica i sam Josipović uočava sličnosti kimatija na skulpturi ove radionice iz Galovca i Biskupije, ali ne i na koljanskim gredama (usp. I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 73).
- ⁵⁵ I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 62, bilj. 151.
- ⁵⁶ Usporedba slova na naknadno pronađenom fragmentu arhitrava Branimirova natpisa iz Muća (fragment b, pronađen 1964.) poslužila je Ž. Rapaniću kao jedan od glavnih argumenata za povezivanje toga ulomka s ostatkom arhitravnice grede pronađene 1871. godine (fragment a): *Usporedba slova, osobito B i N, zatim umetanje manjeg I ispod T, odnosno ispod R, zatim N, P itd. pokazuju identičnost sa slovima na prvom fragmentu* (usp. Ž. RAPANIĆ, Bilješka uz četiri Branimirova natpisa, str. 181). Postoji još jedan problem vezan uz grede na slikama 9b i 10b o kojem sam pisao i 2009. godine (usp. A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture, str. 60, bilj. 27 i 28) pozivajući se na autore koji su se prije mene bavili ovim problemom (S. GUNJAČA, *Novi naučni rezultati*, str. 11 i 12, sl. 6 i V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 116, bilj. 78). Naime, na gredi na sl. 9b nalazi se natpis [...]*CONSTR(u)ISSET ET CONFIRMARI CO(n)RI[...]*, a isti takav se nalazi i na gredi na sl. 10b [...]*JOS CONSTR(v)I ET CONFIRMARI C[...]*. S. Gunjača je pretpostavio da se zbog nepoznatih razloga urušila greda oltarne ograde te da je zamjenu izvršila druga klesarska radionica koja je likovno-morfološki oponašala stariju te prepisala isti tekst na novu gredu, dok je V. Delonga pretpostavila da je ista radionica iskllesala obje grede. Ja sam se priklonio mišljenju V. Delonga, koje dodatno argumentiram gore navedenim primjerima (sl. 9 i sl. 10). Različito razmišlja Josipović koji smatra da je Gunjača bio u pravu (usp. I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 63, bilj. 153). Ne ulazeći u daljnju raspravu o tome što se zamijenilo nakon rušenja prve ograde niti u razloge njenog rušenja prema gore navedenoj analizi (sl. 9 i 10), i dalje smatram da je obje faze iskllesala ista radionica.
- ⁵⁷ A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture, str. 80-81, kat. br. 33, 34 i 35.
- ⁵⁸ I. JOSIPOVIĆ, „Majstor koljanskog pluteja“ u stilskom razvrstavanju, str. 15.
- ⁵⁹ I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 82.
- ⁶⁰ F. BULIĆ, *Hrvatski spomenici*, str. 20, T. VIII, sl. 24.
- ⁶¹ T. BURIĆ, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula, str. 98, tab. I, 44, 45 i 100, tab. I, 53 i 54. Pretpostavljam da ovoj radionici pripadaju i tri ulomka kapitela (usp. T. BURIĆ, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula, str. 98, kat. br. 35, 36, 37, tab. X, sl. 35, 36, 37). Kapituli su dosta oštećeni, ali na osnovi sačuvanih ukrasa možemo ih usporediti s koljanskima i biskupijskima (usp. D. JELOVINA, Ranosrednjovjekovni položaj Crkvine u Gornjim Koljanima kod Vrlike, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka (Izd. HAD-a 8)*, (ur. Ž. Rapanić), Split, 1984, str. 231, sl. 3 i 5. – N. JAKŠIĆ, Majstor koljanskog pluteja, str. 250, sl. 9 i 10. – A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i

- arhitekture, str. 77, kat. br. 21 i 22) te s galovačkima (usp. J. BELOŠEVIĆ, Dva predromanička ciborija, T. VI-VIII., sl. 1-6). Svi oni imaju identične ornamente; *riblju kost* i trodijelne kanelure.
- ⁶² Za ulomke iz Knina Burić pretpostavlja da su doneseni s Kapitula, ali ne isključuje i mogućnost da potječu iz samoga Knina (usp. T. BURIC, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula, str. 114).
- ⁶³ V. DELONGA, Natpis župana Ivana, str. 7-37. – M. JARAK, Katedrala hrvatskog biskupa, „Iuxta castrum Tinien-sie“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 38(25), Zadar, 2000, str. 129-142. – L.J. GUDELJ, Ruševine crkve svetog Ivana u Uzdolju kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 32, Split, 2005, str. 53-75.
- ⁶⁴ Vidi bilj. 43.
- ⁶⁵ Knin, Kapitul kraj Knina, Crkvina u Biskupiji, Uzdolje kraj Knina, Crkvina u Gornjim Koljanima, Crkvina u Galovcu i Rižinice kraj Solina. Za nalaze skulpture ove radionice s lokaliteta Laktac, Vrlika - Podosoje, Vrlika - kuća Mirčeta utvrđeno je da se spajaju s ulomcima pronađenim na Crkvini u Gornjim Koljanima (usp. N. JAKŠIĆ, Majstor koljanskog pluteja, str. 243-244. – A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture, str. 73), pa su zbog toga isključeni kao posebni lokaliteti s nalazima skulpture *Radionice Majstora koljanskog pluteja*. S gore navedenih lokaliteta potječu natpisi s imenima hrvatskih kneževa Držislava, Muncimira i Trpimira, a titular - sv. Bartolomej, kojeg Jakšić dovodi u vezu s vladarskom dinastijom, zastupljen je na Galovcu i Kapitulu kod Knina.
- ⁶⁶ Jakšić navodi primjere za njegovo djelovanje na Crkvini u Biskupiji i Crkvini u Galovcu: *...majstora koljanskog pluteja kojega prema njegovoj visokoj kvaliteti, a još više prema izvedenim djelima (...) možemo smatrati vladarevim majstorom...* (usp. N. JAKŠIĆ, Vladarska zadužbina Sv. Bartula, str. 47-49).
- ⁶⁷ A. JURČEVIĆ, Usporedba skulpture i arhitekture, str. 65-66.
- ⁶⁸ N. JAKŠIĆ, Vladarska zadužbina Sv. Bartula, str. 45.
- ⁶⁹ A. JURČEVIĆ, Nalazi ranokarolinškog oružja, str. 136.
- ⁷⁰ Ovo mišljenje dijeli i Josipović (usp. I. JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju*, str. 82-83, bilj. 207).
- ⁷¹ Vidi bilj. 26.
- ⁷² S. GUNJAČA, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 2, Zagreb, 1952, str. 57-80. – S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 3, Zagreb, 1954, str. 7-30.
- ⁷³ S. GUNJAČA, Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 5, Zagreb, 1956, str. 65-172. – S. GUNJAČA, Četvrta starohrvatska crkva, str. 57-80. – S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici, str. 7-30.
- ⁷⁴ N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 135-153.
- ⁷⁵ N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 139, sl. 3.
- ⁷⁶ N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 141.
- ⁷⁷ N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 139, 141, sl. 3 i 4.
- ⁷⁸ Na obje grede kimatij je oštećen, a gornja površina grede iz Biskupije je otučena. Oštećenje nije veliko jer su kuke u cijelosti sačuvane. Kad se u obzir uzme ovo oštećenje, grede su otprilike iste visine. Stražnja strana biskupijske grede nije oštećena.
- ⁷⁹ *Dakle, u građevini 12. stoljeća bila je montirana oltarna ograda iz 895. godine. Ona je, naime, bila već prije demontirana s položaja na kojemu je nekoć stajala, baš kao i onaj prepravljene arhitrav na kojem je uklesan donatorski natpis župana Ivana, koji je bio postavljen u interijeru srednjovjekovne crkve Sv. Marije u Kosovu, današnjoj Crkvini u Biskupiji kod Knina* (usp. N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 140).
- ⁸⁰ Usp. N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 141-142, sl. 6. Ne ulazeći u raspravu o tome tko je i kad demontirao gredu i zabat s Muncimirovim imenom, ipak se treba zapitati zašto nisu tako pažljivo demontirana i ova dva oštećena zabata s iste oltarne ograde.
- ⁸¹ N. Jakšić za oba ulomka pretpostavlja da potječu s Crkvine u Biskupiji (usp. N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 43, sl. 8; str. 46, sl. 18).
- ⁸² N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 48.
- ⁸³ *...Samu izgradnju karakterizira naglašeno pribjegavanje uporabi spolija, što je izvanredno dobro dokumentirano u donatorskom natpisu, a kad tome dodamo i Muncimirovu trabeaciju preuzetu sa "skladišta" Sv. Marije u Kosovu, sve postaje još zanimljivije i razumljivije* (usp. N. JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina, str. 140).
- ⁸⁴ Mislim na ulomke koji su objavljeni u Marunovu tekstu na sl. 16, 20, 22, 25 (usp. L. MARUN, Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrvatskog kneza Mutimira, *Starohrvatska prosvjeta*, n. s., sv. 1/3-4, Zagreb - Knin, 1927, str. 272-315), a kod Lj. Gudelja na T. I., greda pod inventarnim brojem 2611 i ulomak T. II. pod inventarnim brojem 2614 (usp. L.J. GUDELJ, Ruševine crkve svetog Ivana u Uzdolju, str. 53-75).
- ⁸⁵ Da problem bude složeniji, vrh zabata koji je pronađen na Lopuškoj glavici, a spominje ga Radić (usp. F. RADIĆ, Tragovi crkvice na Lopuškoj glavici kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 7, Knin, 1903, str. 36, br. 21), Gunjača je spojio u cjelovito rekonstruirani zabat, zajedno s ulomcima koji su pronađeni na više različitih lokaliteta u Biskupiji (Lopuška glavica, Katića bajami, Stupovi, Crkvina). Zatim je pretpostavio da izvorno potječe sa Stupova (usp. S. GUNJAČA, Rad muzeja Hrvatskih starina u godini 1951., str. 193-194, sl. 18 i 19). Ovaj zabat je kasnije pripisan *Benediktinskoj radionici*. U Radićevom radu objavljen je i ulomak grede oltarne ograde koji se po svojim karakteristikama može pripisati *Dvorskoj radionici* (usp. F. RADIĆ, Tragovi crkvice, str. 38, sl. 25). Kasnije i Gunjača donosi skulpturu na sl. 16, koja se pripisuje *Trpimirovoj radionici*, a na sl. 20 i *Branimirovoj benediktinskoj radionici* (usp. S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici, str. 7-30).

- ⁸⁶ Sada nam se nameće pitanje: gdje bi mogli tražiti česti od zaturenih bilo natpisa, bilo ostalih arhitektonskih dijelova ove crkve na Uzdoľju? Iznijeli smo dokaze, da su neki ulomci spomenika s ruševina na Uzdoľju bili uzidani daleko 1 kit. u ogradi kuće pok. Ilije Čenića (slika 15.) drugi 2 kit. daleko u bunaru Pločašu (slika 18., 19.), treći daleko 2'600 kil. posađeni po grobovima na glavici „Grobnica“ (slika 20.); četvrti daleko 3 kil. pred kućom Stevana Petka (slika 16.). Dakle je jasno, da su ti spomenici raznošeni nadaleko na sve strane i upotrebljavani u razne poznije svrhe (usp. L. MARUN, Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdoľju, str. 306). Iz ovog Marunovog navoda je vidljivo da su ulomci skulpture raznošeni u promjeru od oko 3 km (Marun najvjerojatnije uzima udaljenost od crkve sv. Luke). Usporedimo li ovo s podatkom da se u Biskupiji kod Knina u promjeru od 1 km nalazi pet predromaničkih crkava, ne vidim razlog zbog kojega bi bilo teško pretpostaviti da se na prostoru Uzdoľja, s obzirom na posebnost pronađene skulpture, nalazila jedna predromanička crkva (neovisno o romaničkoj crkvi sv. Luke).
- ⁸⁷ N. JAKŠIĆ, U selu Uzdoľju kod Knina, str. 141-149.
- ⁸⁸ I. JOSIPOVIĆ, *Predomanički reljefi na teritoriju*, str. 169-201, T. XLVI- LIV.
- ⁸⁹ Vidi bilj. 87 i 88.
- ⁹⁰ Ulomak zabata na sl. 18 je izgubljen te ovdje donosim arhivsku fotografiju.
- ⁹¹ N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade, str. 106, T. III, sl. 7, 8, c.
- ⁹² N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade, str. 106, T. III, sl. a i b.
- ⁹³ N. JAKŠIĆ, U selu Uzdoľju kod Knina, str. 142-149. – I. JOSIPOVIĆ, *Predomanički reljefi na teritoriju*, str. 169-192.
- ⁹⁴ Na 3. međunarodnom znanstvenom skupu *Dani Stjepana Gunjače* 2013. godine, održao sam izlaganje pod naslovom *Šest klesarskih radionica s Crkvine u Biskupiji*. Između ostalog, analizirao sam i skulpturu *Anepigrafske radionice* (usp. A. JURČEVIĆ, *Šest klesarskih radionica s Crkvine u Biskupiji kod Knina*, u: *Dani Stjepana Gunjače*, (sažetci predavanja), (prir. T. Šeparović), Split, 2013, str. 18).
- ⁹⁵ Vidi bilj. 27.
- ⁹⁶ M. ZEKAN, Kratki prikaz rezultata arheološkog istraživanja crkve Porodenja Marijina u Gradcu kod Drniša, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 27, Split, 2000, str. 249-260. – A. MILOŠEVIĆ, Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 27, Split, 2000, str. 326-329.
- ⁹⁷ A. PITEŠA, *Ranosrednjovjekovni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*. Split, 2012, str. 191, kat. br. 157. Donosi ga i Josipović (usp. I. JOSIPOVIĆ, *Predomanički reljefi na teritoriju*, T. XLVIII/1, kao i ostale zabate s ove fotografije, str. 176-181).
- ⁹⁸ LJ. KARAMAN, *Iz kolijevke*, str. 110-115, sl. 111-120.
- ⁹⁹ I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture*, str. 5-12, 37-47.
- ¹⁰⁰ N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, str. 32-33.
- ¹⁰¹ V. DELONGA, Dvorska epigrafika Zvonimirovog doba, str. 173-180.
- ¹⁰² M. JURKOVIĆ, Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 20, Split, 1992, str. 191-212. – M. JURKOVIĆ, Skulpture s prikazom Bogorodice u Dalmaciji u okviru političkog programa reformirane crkve, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 25, Split, 1998, str. 63-80.
- ¹⁰³ I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture*, str. 10, 37-47, T. IX - T. IV. – I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa, str. 23-26. – N. JAKŠIĆ - E. HILJE, *Kiparstvo I*, str. 36-37, 138, 139, 148, kat. 040, 041 i 047.
- ¹⁰⁴ I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa u Ninu, str. 23-26. – N. JAKŠIĆ - E. HILJE, *Kiparstvo I*, str. 37.
- ¹⁰⁵ Za datiranje grede s prikazom fantastične životinje vidi: LJ. KARAMAN, *Iz kolijevke*, str. 111, sl. 106 i I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture*, str. 63, T. XXIV, 3. Oni pretpostavljaju da je riječ o skulpturi iz ranoromaničkog razdoblja, dok A. Milošević (usp. *Hrvati i Karolinzi. Katalog*, str. 205, kat. br. IV. 31. – A. MILOŠEVIĆ, *Crkva sv. Marije, mauzolej i dvori*, str. 11) smatra da je riječ o skulpturi s kraja 8. ili početka 9. stoljeća.
- ¹⁰⁶ Zahvaljujem višem restauratoru Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Daliboru Popoviću, na idejnoj rekonstrukciji ovoga pluteja.
- ¹⁰⁷ N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, str. 27-33.
- ¹⁰⁸ Vidi bilj. 92.
- ¹⁰⁹ Uz skulpturu (ovdje na sl. 31a-d) koju je izdvojio Jakšić (usp. N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, str. 27-33) donosim i dva ulomka (ovdje na sl. 31e i 31f) s Kapitula kod Knina koje je Burić pripisao ovoj radionici (usp. T. BURIĆ, *Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula*, str. 115, T. XIII, sl. 62 i 66). Na ulomku na sl. 31f sačuvao se, uz biljnu ornamentiku, i ćirilčko-glagoljski natpis kojeg B. Fučić datira u 11. - 12. stoljeće (usp. B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*. Zagreb, 1982, str. 214, 213, H/9). Pretpostavljam da se zbog zaobljenog donjeg dijela ulomka radi o zabatu. Ako je to točno, onda bi ovo bio jedini primjerak zabata s ćirilčko-glagoljskim natpisom.
- ¹¹⁰ N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, str. 27-33.
- ¹¹¹ Jakšić je ulomak zabata (ovdje na sl. 30b) objavio dva puta (usp. N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine, str. 103, 104, 107, sl. 12. – N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, str. 31, sl. 8.) te ga je datirao u kraj 11. stoljeća, ne objašnjavajući razloge postojanja četiriju zabata iste radionice u istom vremenskom razdoblju.
- ¹¹² Analizu ornamenta ograničio sam na dvije gornje zone jer su samo one sačuvane na sva četiri zabata.
- ¹¹³ Vidi bilj. 111.
- ¹¹⁴ Mislim na način ukrašavanja greda izveden kombinacijom motiva koji su zastupljeni na zabatima (ovdje na sl. 30a-c), jer se u Biskupiji, za razliku od skulpture s kninske tvrđave, ovaj ornament ne javlja na gredama u kombinaciji s

motivima kuka i listova na kimatiju kao na primjeru grede s natpisom: *HEC DOMVS HEC AVLA* s kninske tvrđave (usp. N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, str. 28- 29, sl. 3 i 4).

¹¹⁵ Originalni ulomci jasno se vide na stražnjoj strani (sl. 34b).

¹¹⁶ P. VEŽIĆ - M. LONČAR, *HOC TIGMEN*, str. 75-78. Na ulomcima (ovdje na sl. 33a i 33c) sačuvana dekoracija se nalazi iznad središnjeg lučnog dijela, što bi značilo da svaki ulomak predstavlja i stranicu ciborija.

¹¹⁷ Vidi bilj. 109.

¹¹⁸ M. BARADA, Episcopus Chroatensis, Croatia Sacra, *Arkiv za crkvenu povijest Hrvata* 1, Zagreb, 1931, str. 186-209. – S. ANTOLJAK, Knin u doba hrvatskih narodnih vladara, u: *Kninski zbornik*, (ur. S. Antoljak, T. Macan, D. Pavličević), Zagreb, 1993, str. 58-64. – I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa, str. 26. U novije vrijeme većina autora prihvatila je Jakšićeve argumente da se katedrala nalazila na Crkvi u Biskupiji (usp. N. JAKŠIĆ, O katedralama Hrvatske i Kninske biskupije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 27(14), Zadar, 1988, str. 115-133. – I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa u Ninu, str. 26. – V. DELONGA, Dvorska epigrafika Zvonimirovog doba, str. 174. – M. JURKOVIĆ, Skulpture s prikazom Bogorodice, str. 67, 75). Postoje i druga razmišljanja koja se odnose na ubikaciju katedrale hrvatskog biskupa, ali ne mijenjaju dataciju skulpture (usp. M. JARAK, Katedrala hrvatskog biskupa, str. 129-142). Autorica smatra da ne treba isključiti mogućnost da se katedrala nalazila na Kapitolu kod Knina. Tema, svakako, zaslužuje širu raspravu te nije zaključena, u čemu se slažem s M. Jarak.

¹¹⁹ *HEC DOMVS HEC AVLA...* (usp. N. JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, str. 32-33). Vidi i bilj. 114.

¹²⁰ Ž. PEKOVIĆ, Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, (ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 9-17. – Ž. PEKOVIĆ - D. VIOLIĆ - D. BRAJNOV, Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa, *Prostor*, vol. 13, br. 1(29), Zagreb, 2005, str. 1-10. – I. PETRICIOLI, Razmišljanja o ulomcima s Koločepa, str. 18-22. – V. DELONGA, Pisana uspomena, str. 199-211. U posljednjem radu navedena je i sva relevantna literatura koja se bavi ovom problematikom.

¹²¹ Vidi bilj. 120. Problem radioničke pripadnosti oltarne ograde iz Sv. Mihajla s Koločepa zavrjeđuje posebnu raspravu. Ovdje ogradu donosim kao analogiju skulpturi *Romaničke klesarske radionice iz Knina* zbog velike sličnosti pojedinih ornamenata i natpisa koji se veže uz kraljicu Jelenu (ženu kralja Zvonimira).

¹²² I. PETRICIOLI, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa u Ninu, str. 26.

¹²³ Usp. S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji, str. 10, 12-13, 15, 21, 22.

On the stone carving workshops which were active at site Crkvina in Biskupija near Knin

By examining the inventory books of the Museum of Croatian Archaeological Monuments in Split, I have determined that 1133 fragments of pre-Romanesque sculpture originate from site Crkvina in Biskupija near Knin. The largest amount of fragments belongs to parts of church furnishing such as altar screens, stone bowls for Holy water. Also, though in smaller amounts, decorated parts of architecture have also been retained - lintels, transoms and transennas. For most of them we do not know the circumstances of their discovery other than the fact that they originate from Crkvina. S. Gunjača relates a detailed history of research in his work *Revision of Excavations in Biskupija near Knin in 1950*. Although the scientific debate about the sculpture from this site started in 1887 (Zlatović) and continues to last through present day, the forty most representative fragments were mostly analyzed.

An important turning point in its study and a clearer insight into the chronological distribution of stone carving workshops which were active in Crkvina was delivered by N. Jakšić. He analyzed twelve gables and singled out four workshops which participated in equipping the site with church furnishing. He sorted them in this chronological order:

1. *Non-epigraphic or workshop which created the ambo*
2. *Royal workshop from the period of Duke Branimir's rule*
3. *Workshop of the Master of the Koljane Pluteus*
4. *Workshop which created the gable with the figure of the Madonna*

Almost all the authors who dealt with this topic later on had accepted the mentioned time determinants of the typologically clearly distinguished workshops. Only Belošević, in his work from 1993, by analyzing the sculpture from Crkvina in Galovac disagreed with Jakšić's dating of the Workshop of the Master of the Koljane Pluteus. He dated the sculpture from this workshop to the beginning of the 9th century. However, later on (in 1996) he also widened its activity throughout the entire 9th century. After that, Jakšić also corrects his ordering of the sculpture and stone carving workshops from Crkvina in Biskupija by introducing a new chronological order in the catalogue *Croats and Carolingians* in 2000:

1. *Workshop of the Master of the Koljane Pluteus*
2. *Royal workshop from the period of Duke Branimir's rule*
3. *Workshop which created the ambo (non-epigraphic)*
4. *Workshop which created the gable with the figure of the Madonna*

The workshop of the Master of the Koljane Pluteus is dated to the middle of the 9th century. Furthermore, in the catalogue *The First Five Centuries of Croatian Art* (2006) Jakšić dates the workshop or *the Master of the Koljane Pluteus* in the early 9th century. A. Milošević, in his work *The Church of St. Mary and the Courts of Croatian Rulers in Biskupija near Knin* dates parts of the church furnishing made by the workshop of the Master of the Koljane Pluteus in the early 9th century. I. Josipović, writing about the sculpture of the Master of the Koljane Pluteus in 2011, assumes that the *Master* worked in the mid to late 9th century, while later on, precisely in 2013, in his doctoral dissertation he corrects his previous assumption and suggests that he worked in the second or third decade of the 9th century.

Contrary to the (workshop of) Master of the Koljane Pluteus, the authors who dealt with the carving work of the *Royal workshop from the period of Duke Branimir's rule*, are in agreement on the attribution of almost all known exemplars of sculpture from this workshop as well as on its chronological activity based on the comparison of stylistic and morphological characteristics. Somewhat more complex is the situation with the stone carving production attributed to the *Non-epigraphic or workshop which created the ambo*, which was chronologically determined as the third phase. Based on the newest works of Josipović and Jakšić, the sculpture from this workshop is attributed to the *Benedictine stone carving workshop from the period of Dukes Branimir and Muncimir rules*, consequently placing it, from one isolated carving and workshop production, in context with a sculpture which is represented in the wider region of the Croatian Principality and city centres on the coast. The fourth adaptation of church furnishing is attributed to the *Workshop which created the gable with the figure of the Madonna*. Jakšić has recognized the work of this workshop not only at site Crkvina in Biskupija, but also on the Knin fortress, in Plavno and on the gable from Sustipan in Split. He named it the *Romanesque workshop from Knin*, dating it approximately from 1076 to 1089.

Petricioli agrees that the gable with the Madonna is the work of the *Romanesque workshop from Knin*. However, he also believes the so-called *Zadar-Knin workshop* participated in the latest large reconstruction of the basilica of St. Mary in Biskupija and created the four-sided ciborium and transenna with the Madonna and evangelists. Petricioli compares the latter ones with the human figures on the pluteus from St. Lawrence Church in Zadar. He dates the activity of this workshop between 1078 and 1086. Jakšić fully concurs with Petricioli's assumptions.

Therefore, according to the mentioned authors, the church furnishing in the basilica of St. Mary in Biskupija has been adapted four times and five workshops participated in these changes:

1. Around 820 – 892 - *Workshop of the Master of the Koljane Pluteus*
2. From 879 – 892 - *Royal workshop from the period of Duke Branimir's rule*
3. 820 – 895 - *Non-epigraphic or workshop which created the ambo*, (according to Josipović and Jakšić - *Benedictine stone carving workshop from the period of Duke Branimir's rule*)
4. Around 1078 – *Romanesque workshop from Knin* and *Zadar-Knin workshop*

Furthermore, I had mentioned at length the sculpture which was made by the workshops *Workshop of the Master of the Koljane Pluteus*, *Non-epigraphic or workshop which created the ambo*, *Romanesque workshop from Knin* and *Zadar-Knin workshop*, while I devoted less attention to the *Royal workshop from the period of Duke Branimir's rule* as I believe that all the authors that dealt with it agree on the issue of style characteristics, its distribution and chronology. I had also mentioned those parts of the sculpture for which I do not believe that they belong to any of the mentioned workshops. Based on a detailed analysis and comparison of the sculpture with identical workshop (visual-morphological) characteristics, I have come to the following conclusions. On the basilica of St. Mary and St. Stephen in Biskupija near Knin there were at least six active stone carving workshops which alternated in this chronological order:

Phase I

The Workshop of the Master of the Koljane Pluteus was active on royal estates. I would connect the period of activity of the workshop to the beginning of the systematic Christianization process in the area of the Croatian Principality or to the beginning of the liege relationship with Francia (Duke Borna). This workshop built the three-nave basilica with no narthex, the sarcophagus with hippocampi, six-sided ciborium, altar screen, stone bowl for Holy water. Active time around 820-830.

Phase II

The Royal workshop from the period of Duke Branimir's rule, as its name says, was active during the time of his rule and had built the altar screen. Its time of activity was 879-892.

Phase III

The Workshop which created the ambo or Non-epigraphic. According to the latest works of N. Jakšić and I. Josipović, the carving opus of this workshop is attributed to the Benedictine stone carving workshop from the period of Duke Branimir's rule. I fully agree with this conclusion from the mentioned authors and I believe that it was active in the beginning of the 10th century. This workshop built the altar screen and the ambo with rosettes.

Phase IV

The Knin-Zadar workshop was active during the rule of King Petar Krešimir IV and participated in the renovations of architectural elements (transenna). It built the four-sided ciborium, altar screen (pluteus) and beam with a fictive animal. The period of activity was 1058-1074.

Phase V

The Romanesque workshop from Knin was active during the rule of King Zvonimir. It built the smaller four-sided ciborium, the gable and beams of the altar screen (the Madonna) and the architectural decoration of an unknown purpose. The time of activity was 1075-1089.

Phase VI

The workshop or workshops which modified the already existing sculpture or had worked on smaller individual sections of the architecture were active during the 12th century. Their time of activity was 1150-1200.

By singling out the six stone carving workshops at site Crkvina in Biskupija, I have most probably not included all of the workshops that were active on this locality, just as I have not published the entire collective of sculptures from the noted workshops. The first as well as the second attempt would require a larger monographic publication.